

FELSEFE DÜNYASI

2019/ KIŞ/ WINTER Sayı/Issue: 70

FELSEFE / DÜŞÜNCE DERGİSİ

Yerel, Süreli ve hakemli bir Dergidir.

ISSN 1301-0875

Türk Felsefe Derneği mensubu tüm Öğretim üyeleri (Prof. Dr., Doç. Dr., Dr. Öğr. Üyesi) *Felsefe Dünyası*'nın Danışma Kurulu/ Hakem Heyetinin doğal üyesidir.

Sahibi/Publisher

Türk Felsefe Derneği Adına Başkan Prof. Dr. Murtaza KORLAELÇİ

Editör/Editor

Prof. Dr. Celal TÜRER

Yazı Kurulu/Editorial Board

Prof. Dr. Murtaza Korlaelçi (Ankara Üniversitesi)

Prof. Dr. Celal Türer (Ankara Üniversitesi)

Prof. Dr. Hasan Yücel Başdemir (Ankara Üniversitesi)

Prof. Dr. Levent Bayraktar (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)

Doç. Dr. Muhammet Enes Kala (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Fatih Özkan (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)

Arş. Gör. Buğra Kocamusaoğlu (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)

Felsefe Dünyası yılda iki sayı olmak üzere Temmuz ve Aralık aylarında yayımlanır. 2004 yılından itibaren Philosopher's Index ve Tubitak/Ulakbim tarafından dizinlenmektedir

Felsefe Dünyası is a refereed journal and is Published Biannually. It is indexed by Philosopher's Index and Tubitak/Ulakbim since 2004

Adres/Adress

Necatibey Caddesi No: 8/122 Kızılay-Çankaya / ANKARA PK 21 Yenışehir/Ankara

Tel & Fax : 0312 231 54 40

www.tufed.net

Fiyatı/Price: 50 TL (KDV Dahil)

Banka Hesap No / Account No:

Vakıf Bank Kızılay Şubesi | IBAN : TR82 0001 5001 5800 7288 3364 51

Dizgi / Design: Emre Türku

Kapak Tasarımı / Cover: Mesut Koçak

Baskı / Printed: Tarcan Matbaası

İvedik Cad. Mercan 2 Plaza, No: 417, Yenimahalle / ANKARA

Tel: 0 312 384 34 35-36 (Pbx) Fax: 0 312 384 34 37

Basım Tarihi : Aralık 2019, 600 Adet

MEVLÂNÂ'YA GÖRE AKIL NASIL KULLANILMALIDIR?*

Felsefe Dünyası Dergisi, Sayı: 70, Kış 2019, ss. 5-36.

Hakemleme: 28.08.2019 | Düzeltme: 21.09.2019 | Kabul: 02.10.2019

İbrahim EMİROĞLU**

Giriş

Bu makalede önce aklın tanımı, fonksiyonu ve değeri üzerinde kısaca duracak, onun sınırlı oluşunu belirtecek, kısaca akıl-aşk ilişkisini irdeleyecek, sonra asıl konumuz olan Mevlânâ'ya göre aklın nasıl kullanıldığını işlenecektir. Çalışmada, “Mevlânâ'ya Göre Akıl Nasıl Kullanılmalıdır?” sorusuna “Akıllı iyi kullanmak” şeklinde cevap arayacağız. Bunu da aklın sağlıklı ve doğru işleminin önündeki on beşe yakın engeli inceleyerek başarmaya çalışacağız.

Asıl konumuza geçmeden önce makalemizde geçen bazı anahtar kavramlarla ilgili açıklayıcı kısa bilgiler vermeyi gerekli görmekteyiz. Zira birçok düşünürde olduğu gibi, incelememize konu olan Mevlânâ'nın da bazı terminolojileri kendine has ve sınırlı ya da ıstılahta olmayan özel anlamlar yükleyerek kullandığını görmekteyiz.¹ Okuyucumuzun bu hususu hatırlayarak bu yazıda Hz. Mevlânâ'nın akla ve onunla ilgili kullanımlara farklı ve özel anlamlar yüklediğini izlemesi gerekmektedir. Burada kullanılan akıl, külli akıl, cüz'i akıl, nefis, ceahl, yakîn, taklit, zan gibi kavramları tasavvufi ıstılahalara aşına olanların anlamakta zorlanmayacağını; bir kısmının da kullanıldığı bağlamdan anlaşılacağını düşünmekteyiz. Buna rağmen bazı açıklamalarda bulunmamız, ön bilgi kabilinden faydalı olacaktır.

* Bu yazı, “Milletleri ve Medeniyetleri Buluşturan Mevlânâ” Konulu Uluslararası Bilimsel Sempozyum Ekim 2018 Duşenbe'de aynı adla sunulan tebliğin yeniden gözden geçirilmesi ve geliştirilmesiyle oluşturulmuştur.

** Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Mantık Anabilim Dalı Başkanı, Prof. Dr.

1 Mantık ilminde, Mevlânâ'nın sisteminden bağımsız olarak, akıl, zan, taklit, ceahl, duyular, zekâ gibi kavramların tanımı için bkz. Emiroğlu İbrahim; Altunya Hülya, Örnekleriyle Mantık Sözlüğü, İstanbul 20018. s. 17, 333, 299, 72; Cevizci, Ahmet, *Felsefe Sözlüğü*, İstanbul, 2002, ss. 33-37, 334, 1140.

“Bir şeyi görmeyi, kavramayı, anlamayı, bellemeyi, hatırlamayı sağlayan yüce bir güç” olan “akıl”, Mevlânâ'nın düşünce sisteminde iki çeşidiyle tanıtılmaktadır:

1. Cüz'i akıl: Buna ferdî/tikel akıl da denir ki maddi âlemle ilgili olup güncel ve bireysel sonuçlar üretir. Yer yer arzuların etkisi altında, değişken ve sınırlı olduğu için bunun kararlarına güvenilmez.²
2. Küllî akıl: Bu âlemin ötesine ait hükümler veren ve kutsal gerçeği algılama iddiasında olan (nazari/soyut ve metafizik akıl. Yaratıcı kudretin algılanmasına ve onda yansımalarını bulmasına yarayan, her şeyi ortaya koyan, bulan ve meydana getirendir. Bu, nebi ve velilerden güç aldığı için asıl ve güvenilen akıl budur.

Mevlânâ'nın düşünce sisteminin daha iyi ve rahat anlaşılması için akıl sözcüğünün zekâ ile olan ilişkisine bakmak gerekmektedir. Bu mukayeseyi yapmazsak Mevlânâ'nın yer yer çelişkiye düştüğü zehabına kapılırız. Zira o, akli kritik ederken hem övmekte hem de yermektedir. Bunun sebebi ise onun akli eleştirirken bu kavrama hem akıl manasını hem de zekâ manasını yüklemesinden kaynaklanmaktadır. Zekâ kavramı her ne kadar akıl kavramının yerine kullanılsa da, onu kapsayacak kadar olaylara bütüncül gözle bakmaz. Zira yaygın ve etkili bir eğitimle desteklenen bir düşünce, yüksek zekâ düzeyine ulaşsa da, bunu akıl diye nitelendiremeyiz. Zekâ, insanın bir takım ihtiyaçlarını yerine getirmek için beyin merkezli çalışan bir melekesidir. Zekâ, insanın akıl, anlayış yeteneğinden daha ziyade belli bir duruma uyum sağlama yeteneğidir. Şu da bir gerçektir ki; insanın mantık kurallarına göre tutarlı olması onun hem akıllı hem de zeki olduğunu göstermez. Şizofreni ve paranoyak insanlar da son derece zeki olabilir.³

Mevlânâ, akli kritiğe tabi tutarak, yukarıdaki tasnifte gördüğümüz (cüz'i) aklın sınırlı olduğunu, onun duyuların ve başka etkilerin altında kaldığı için kararlarına veya hükümlerine güvenilemeyeceğini; güvenilir olmayan delillerle dini, ilmi ve felsefi alanda protez bacaklarıyla yol alamayacağını; onun akl-ı külliyi, mutlak hakikati kavrayamayacağını iddia eder. O, aklın yetersizliğinin en bariz örneklerinin metafizik alanda olduğunu söyler. Metafizik âlem için akıl ancak zanda bulanabilmektedir. Zira bu alan, adından

2 Mevlânâ'nın belirttiğine göre akli kullanmada insanların en zekisi peygamberler olmasına karşılık Hz. Musa bile Hızır'ın işlerine akıl erdirememiştir. Kaldı ki, cüz'i akılla hareket eden insanların, baştan ayağa ruh kesilmiş kulların sırlarını anlaması mümkün değildir. (Bkz. Mevlânâ Celâleddin Rûmî, *Mesnevî*, Çev. Veled İzbudak (M.E.B. Yayınları), İstanbul, 1991, c. I, s. 18-20, b. 224, 236-238, 246.

3 Göztepe, Yüksel, "Mevlânâ Celaleddin Rumi'nin Akla Eleştirel Bakışı", *Tasavvuf (Mevlânâ Özel Sayısı)*, Ankara 2005, s. 433. (Zekâ, insanın akıl, anlayış yeteneğinden daha ziyade belli bir duruma uyum sağlama yeteneğidir. Şu da bir gerçektir ki; insanın mantık kurallarına göre tutarlı olması onun hem akıllı hem de zeki olduğunu göstermez.

da anlaşılacağı gibi, akıl sınının ve sınırının dışındadır. Yine bu alan, Yakıt'ın belirttiği gibi, aklın değil aşkın hüküm sürdüğü alandır.⁴ Sınırlı olan bir akılla sınırsız bir varlığı tecrübe etmek de mümkün değildir. Bunun için de bu konuda bütün bağlardan sıyrılmış olan aşk gerekir.

Mevlânâ insanı aldatan, emel, hırs, benlik ve bencillğe bağlanmış akla *zayıf, noksan, yalancı, nefse mağlup, aşâğılık akıl* gibi adlar takmakta, buna karşın nefsinin, duygularının ve dünyalık hedeflerin etkisinde kalmayıp nebevi, ilahi olana yönelip, Allah aşkına talip olan, bozulmamış akla da “gerçek akıl” demektedir. Bunun asıl temsilcileri nebiler ve velilerdir.

Mevlânâ, akıllı kimdir? sorusunu, metinde bu başlık altında görüleceği gibi, epistemolojik anlamından ziyade, pratik hayatta ahlaklı, dürüst, dindar bir şekilde yaşayan, hem dünyasını hem de ahiretini mamur kılma gayretinde olan kişi olarak cevaplandırmaktadır.

Makalemizin başlığını oluşturan “Mevlânâ'ya Göre Akıl Nasıl Kullanılmalıdır?” sorusuna verilecek en genel ve uygun cevap “akıl iyi kullanılmalıdır” şeklinde olacaktır. Akıllı iyi kullanmak, kendisini esareti altına alacak egonun esareti altına girmemek; eşya, fikir ve olayları sağduyu bir şekilde değerlendirmek; sağlıklı arama ve araştırma huyunu geliştirmek, bunun için de acele etmeden, taklide düşmeden, iradeyi sağlamlaştırarak, bilgiyle donanarak, mantık inceliklerine dikkat ederek, özellikle öncül-sonuç veya sebep-sonuç ilişkisine⁵ odaklanarak bilinçli şekilde yol almak demektir.

Yine akıllı iyi kullanmak, cehalet, zan, gaflet, taklit, taassup, önyargılı olma, acelecilik, nefsin aşırı istek ve tutkuları, kızmak, kuruntu, haset, kibir gibi aklın önündeki engel ve tuzakları bilip, bunları dikkate alarak kullanmak demektir.

Aklı iyi kullanmak, onun sınırlılığının ve yetersizliğinin farkında olarak, kimden ve hangi kaynaklardan besleneceğini bilerek, önündeki tuzakları fark ederek, heva ve hevese uymayıp,⁶ rehber eşliğinde deneyimli ve donanımlı hareket etmek demek olacaktır.

Bu son cümlede anlatılanlar, bir bakıma, akıllı iyi kullanmanın yöntemini de göstermektedir. Aklın sınırlı oluşunu, yanıltabileceğini hatırd tutarak endüktif ve dedüktif çıkarımlarda bulunma, sıkça analogilere başvurma, kıs-

4 Yakıt, İsmail, “Mevlânâ'da Akıl ve Aklın Kritiği”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 3, Isparta, 1996, ss. 17, 20.

5 Mevlânâya göre akıllı iyi kullanmak, görünür âlemdeki açık sebeplerle yetinmeyip bunların üstüne, metafizik alana çıkarak, sebeplerin üzerindeki Sebeb'ii görmeye çalışmayı da gerektirir.

6 Mevlânâ, insanı maddi âleme gereğinden fazla bağlı ve bağımlı kılan akıldan, tatmin olmak bilmeyen nefsi arzularından, gerçekle arasına giren benliğinden ve bencilliğinden vazgeçmeden hakikate ulaşılacağı göstermek istemiştir. (Göztepe, a.g.e, 435)

salardan ders çıkarma, günlük olayları müşahede sonrası tecrübi olay ve anlatılara yer verme, bunların ötesinde dini otorite ve rehberlere başvurma Mevlânâ'da akılı iyi kullanmanın yöntemi olarak gösterilebilir.

Akıl nedir? (Tanımı, Fonksiyonu ve Değeri)

“Altın taç” olarak nitelendirdiği akılı Mevlânâ, Allah'ın yarattığı en yüce varlık,⁷ doğru yola ulaştıran bir yoldaş,⁸ inciler ve nurlar saçan, ışıklı bir ülke,⁹ vücudu idare eden emir,¹⁰ gönül padişahının veziri,¹¹ zorlukların aşılmasını sağlayan ve hızır gibi yol gösteren bir kılavuz¹² olarak görmektedir.

Mevlânâ akılı bir şeyin ağırlığını veya değerini tartan teraziye benzetir.¹³ Akıl, en ulvi bir meleke olup insanın bütün işlerinde başvurduğu bir kaynaktır. Bir başka ifadeyle akıl, melek cinsinden olup, ruh gibi latiftir. Meleğin kuş gibi kanatları var, akıl ise, kanatsız uçar. Bunlar birbirine yardım eden iki dost gibidir. Hem melek, hem de akıl Hakk'ın keremi olup, Âdem'e yardımda bulunmuşlar ve secde etmişlerdir. Bunların aksine nefis ve şeytan, bu iki kâfir ise Âdem'e hem düşman olmuş, hem de haset etmişlerdir.¹⁴

Bir şeyi kavramak, anlamak, hıfz etmek, hatırlamak aklın işidir.¹⁵ O, insanı yanlıştan, eğriden ve kötüden meneder.¹⁶ Akıl, akıllı kişinin iyi kötü her şeyini ayarlayan bir bekçidir.¹⁷

Hepsinden önemlisi, akıl insana ilahi bir lütuf, bir kılavuzdur.¹⁸ O yüceler yücesi Allah, iki dünyadan da önce akılı yaratmıştır.¹⁹ Akıl, bir şeyi görmeyi, kavramayı, anlamayı, bellemeyi, hatırlamayı sağlayan yüce bir güçtür.²⁰

7 Mevlânâ Celâleddin Rûmî, *Mecâlis-i Seb'a*, çev. ve Haz. Abdülbâki Gölpinarlı, Konya 1965, s. 92.

8 Mevlânâ Celâleddin Rûmî, *Dîvân-ı Kebîr*, çev. ve haz. Abdülbâki Gölpinarlı, Ankara 1992, c. III, s. 345, b. 3388-3389.

9 *Dîvân*, c. VI, s. 7, b. 39; c. III, s. 345, b. 3388.

10 Mevlânâ Celâleddin Rûmî, *Fîhi Mâ Fîh*, Çeviren: Meliha Ülker Anbarcıoğlu, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1990, s. 84-85.

11 *Dîvân*, c. I, s. 252, b. 2371.

12 Mevlânâ Celâleddin Rûmî, *Rubâiler-II*, Çev. Nuri Gençosman, M. E. B. Yay., İstanbul, 1974, s. 327, Rubâi: 1575; *Dîvân*, c. III, s. 345, b. 3388.

13 *Mecâlis*, s. 93.

14 *Mesnevî*, c. III, s. 260, b. 3193-3199.

15 *Mesnevî*, c. IV, s. 185, b. 2293.

16 *Mesnevî*, c. IV, s. 161, b. 1983-1985.

17 *Mesnevî*, c. IV, s. 161, b. 1985.

18 *Mecâlis*, s. 92.

19 *Mesnevî*, c. VI, s. 154, b. 1936.

20 *Mesnevî*, c. VI, s. 234, b. 2966. Bu ifadeyle insanoğlunun, *elest bezm*inde, Rabbiyle yapmış olduğu ahidleşmeyi (misakı) hatırlaması (A'râf, 7/172); insanın akıl ve hür iradeye dayalı yükümlülüğü kabul etmesinin bilincinde olması (Ahzab, 33/72) kastedilir.

Akıllı kimdir?

Mevlânâ'ya göre akıllı olan kişi, akılsız ve ahmağın aksine, aklını yerinde kullanan, elindeki (ilim) meşalesi ile örnek ve önder olan,²¹ delil arayan ve delile önem veren,²² kendini hidayete ve hakikate götürecektir şekilde aklını kanalizasyon eden, aldanmayan, aldatmayan, hem dünya hem ahiret yolunda akıldan istifade eden, şekle değil mânâyâ önem veren,²³ başka akıllarla dost olan ve onlarla istişare eden,²⁴ pişmanlık yaşamamak için işi önceden düşünen, işin sonunu önceden gören, sağlam karar alan ve iyi amelde bulunan,²⁵ kendini yüce hakikate verip ölümsüzlüğe eren kimsedir.²⁶

Aklın Fonksiyonu ve Değeri

Mevlânâ'nın, akıl kavramını eserlerinde geniş boyutta ve kritiğe tabi tutarak ele aldığını görürüz. O, söz konusu eserlerinde, cüz'i, ferdi ve kazanılmış aklı eleştirirse de, her şeye rağmen aklın hakkını teslim etmiş, yer yer akla övgülerde bulunmuş ve kişinin aklını kullanmasının gerekliliği üzerinde durmuştur.

Mevlânâ, aklın aşk sahasında ve metafizik âlemde yetersiz olduğunu her fırsatta dile getirmesine rağmen yer yer aklın önemini vurgulamayı ihmal etmez.²⁷ İki âlemde de önce yaratılan akıldır.²⁸ Allah akıldan daha yüce bir varlık yaratmamış,²⁹ ondan daha sevgili bir varlık halk etmemiştir. Ona göre akıl ezelde ilk yaratıldığında Allah'ın emirlerine itaat etmesi sebebiyle yüce bir varlıktır. Allah akıl sayesinde tanınır, onunla kulluk edilir; onunla itaat olunur; onunla sevap verilir alınır, ondan dolayı azap hak edilir.³⁰

Mevlânâ Kur'an'da yerlerin ve göklerin yüklenmekten çekindikleri ancak insanın cüret göstererek yüklendiği ilahî emanetin³¹ insanın akıl ve irade sahibi sorumlu bir varlık olması olduğunu belirtir.

21 *Mesnevî*, c. IV, s. 177, b. 2188.

22 *Mesnevî*, c. VI, s. 198, b. 2505-2509.

23 *Mesnevî*, c. II, s. 279, b. 3631.

24 *Mesnevî*, c. IV, s. 104, b. 1263-1264.

25 *Mesnevî*, c. III, s. 176, b. 2197; c. IV, s. 132, b. 1622-1623.

26 *Mesnevî*, c.V, s. 104, b. 1254-1259.

27 Bu konuda müstakil bir çalışma için bkz. Göztepe, Yüksel, "Mevlânâ Celâleddin Rumî'nin Akla Eleştirel Bakışı", *Tasavvuf (Mevlânâ Özel Sayısı)*, Ankara 2005, s. 432 vd.

28 *Mesnevî*, c.VI, s. 154, b. 1936.

29 *Mecâlîs*, s. 92. (Mevlânâ bunu hadise dayandırır.)

30 *Mecâlîs*, s. 92.

31 Ahzâp, 33/72.

Mevlânâ, dünya işlerinin akıl yardımıyla yerine getirildiğini, akıllı kimselerin dünyevi bazı felaketleri akılları sayesinde önceden görüp tedbirler alabileceklerini, yıkılmaya yüz tutmuş eski bir ev örneğini vererek işlemektedir.³²

Akıl ilâhi bir lütûftur.³³ Mevlânâ'nın ifadesiyle "insan akıldan ibarettir."³⁴ Akıl kavrar, anlar, beller, hatırlar ve tanır.³⁵ O, insanı yanlıştan, eğriden ve kötüden meneder.³⁶

Akıl kılavuzdur; ön açar, yol gösterir.³⁷ O kandil gibi aydınlatır.³⁸ O, kapalı veya bilinmeyen yerleri açan anahtar gibidir.³⁹

Bu gibi önemli fonksiyonundan dolayı akıl dinin esasıdır. Zira "Akıl olmayanın dini de yani sorumluluğu da yoktur" hadis-i şerifini esas alan Mevlânâ, akılsız birine dînî tebliğin bile yapılamayacağını belirtir. Ona göre akıl bir cevherdir ve Hz. Peygamberimizin belirttiğine göre namaz ve oruçtan daha kıymetlidir.⁴⁰

Akıl, faydalanacağı şeyi arar.⁴¹ Akla uyan önce daralır ama sonunda yüzlerce genişliğe uğrar.⁴² O, kadının da erkeğinde emniyetini sağlayan güçtür.⁴³ Haliyle o insana kol, kanattır. Fakat bunu anlamak için de yine akıl gerekir.⁴⁴

Mevlânâ'ya göre aklın rollerinden biri de işlerin sonunu veya ileriye görmesidir.⁴⁵ Cahilin sonunda göreceği şeyi akıllılar önce görür.⁴⁶ Eşyanın arkasındaki hakikate vakıf olan akıldır.⁴⁷ Akıl, gözün göremediğini anlar. Çirkinle güzel, akla kara akılla ayırt edilir.

32 *Dîvân*, c. III, s. 186.

33 *Mesnevî*, c. IV, s. 226-227, b. 2820-2822; c. V, s. 54, b. 619.

34 *Mesnevî*, c. IV, s. 288, b. 3611.

35 *Mesnevî*, c. VI, s. 182, b. 2293-2296; c. V, s. 323, b. 3978; c. III, s. 185, b. 2279; s. 285, b. 3499-3500; c. IV, s. 185, b. 2294; c. VI, s. 391, b. 4909-4910.

36 *Mesnevî*, c. IV, s. 57, b. 657.

37 *Mesnevî*, c. IV, s. 38, b. 465; c. V, s. 274, b. 3350.

38 *Mesnevî*, c. VI, s. 206, b. 2617-2618.

39 *Mesnevî*, c. VI, s. 324, b. 4077.

40 *Mesnevî*, c. V, s. 54, b. 619.

41 *Mesnevî*, c. VI, s. 157, b. 1967.

42 *Mesnevî*, c. VI, s. 116, b. 1437.

43 *Mesnevî*, c. IV, s. 306, b. 3861.

44 *Mesnevî*, c. VI, s. 71, b. 851; s. 323, b. 4075.

45 *Mesnevî*, c. III, s. 275, b. 3372.

46 *Mesnevî*, c. III, s. 132, b. 1622-1623.

47 *Mesnevî*, c. VI, s. 234, b. 2966-2968.

Akıl nefsi kötülüklerden meneder.⁴⁸ Zaten Mevlânâ'nın övdüğü akıl, nefsin hevâ ve isteklerine uymayan, bunun aksine nefsi kontrol eden akıldır.⁴⁹

Akılın değerli olmasının bir diğer sebebi de nefsin zıddı oluşudur:

Akılın hususiyeti neticeyi düşünmektir. Nefis ise akıbeti düşünmez.⁵⁰

Akıl galip olursa, nefsin zayıflar. Zira ağır biniciden eşek zayıf düşer.⁵¹

Mevlânâ, akıllı kişiyi över; akıllı insanlarla dost olunmasını ister.⁵² Ona göre akıllı kişi kendisinde var olan akıl yetisiyle emniyet ve huzur içindedir. Akıl sayesinde içgörü kazanır, marifetler elde eder.⁵³ Yine akıllı kişi neyi, nerede, ne zaman arayacağını bilen kişidir. O, dünyanın tuzaklarına düşmeme konusunda da tedbirlidir.⁵⁴ Akıllı kişiler dert ve ihtiyaç zamanında Allah'ın huzurunda ağlayıp inlerler.⁵⁵

Mevlânâ insanı doğru yola ulaştırmasında gerçek akıl insana önderlik etmesini ister. Gerçek akıl ise akılların akılı olan nebilerin ve velilerin akıldır.⁵⁶ İnsana önderlik eden akıl, akıl sınırlılığını ve yetersizliğini tecrübe etmiş, bu konuda akıl nereye kadar etkin olabileceğini bilen bir akıl olması gerektiğini söyleyen Mevlânâ, aksi durumda ise karganın kılavuzluk etmesi gibi her adımda yanlış yerlere gideceğini belirtir.⁵⁷

Akıl eserlerde Allah'ın varlığını görür. Akıl görünmeyen varlığın eserlerini müşahede ederek Allah'a ulaşır. Her bilen kişi, her hareket edenin bir hareket ettiricisinin olduğunu bilir.⁵⁸

Mevlânâ, akıl asıl görevinin manevi alanlarda insanı yücelere ulaştırmak, varlıktan geçip Allah'ı aramak olduğunu belirtir.⁵⁹ Ona göre akıllılar ebediliğe ulaşmışlardır.⁶⁰ Varlıkta asıl olan Hakk'ı bulmaktır. Bunun vasıtaları ise akıl, aşk, bilgidir.⁶¹ Aşk alanında her ne kadar akıl söz söyleme

48 *Mesnevî*, c. IV, s. 161, b. 1983-1984.

49 *Mesnevî*, c. IV, s. 161, b. 1986-1990; s. 185, b. 2289; s. 323, b. 4075; s. 279, b. 3486; s. 103, b. 1260-1261.

50 *Mesnevî*, c. II, s. 120, b. 1568.

51 *Mesnevî*, c. II, s. 142, b. 1859.

52 *Mesnevî*, c. IV, s. 155, b. 2029.

53 *Mesnevî*, c. III, s. 353, b. 4310-4316.

54 *Mesnevî*, c. V, s. 117, b. 1413.

55 *Mesnevî*, c. IV, s. 96, b. 1171-1173.

56 *Mesnevî*, c. I, s. 200, b. 2498.

57 *Dîvân*, c. V, s. 325, b. 3966-3967.

58 *Mesnevî*, c. IV, s. 13, b. 153-155.

59 *Mesnevî*, c. V, s. 29, b. 311-316; c. III, s. 353, b. 4313-1414.

60 *Mesnevî*, c. VI, s. 192, b. 2426.

61 *Dîvân*, c. III, s. 395, b. 3812.

hakkına sahip olmasa da akıl taçtır ve insanın gayretiyle parlar, değer kazanır.⁶²

Bütün bu anlatılanlara rağmen Mevlânâ'nın düşünce sisteminde aklın yetersizliği ve sınırlı oluşuna da sıkça temas edilir.

Aklın Yetersizliği veya Sınırlı Oluşu

Mevlânâ aklın dünya işleri konusunda padişah olduğunu ama din alanında aklın yokluğa düştüğünü belirtir.⁶³ O, yediği aklın doğruyu bulmaktan uzak olan sebep-sonuç zincirinin dışına çıkamayan akıl olduğunu; övgüye mazhar olan aklın ise hakiki akıl olduğunu belirtmek ister.⁶⁴ Aklın gücü sınırlı olduğundan kurtuluş, aklın haddini bilip üst akla veya İlâhî olana teslim olmadadır.⁶⁵

Mevlânâ, kendilerini dünya işlerine kaptıranların, vehim ve şehvet karanlığında kıvrananların; nefsin arzularına hevâ ve hevesine kapılanları akıllarını eksik ve zafiyet içinde görür. O, bu durumda olanların, akıllarını başlarına almalarını, şayet bu mümkün görülüyorsa o akli terk etmelerini tavsiye eder:

Ey yiğit, akıl, şehvetin zıddıdır; şehveti dokuyan akla akıl deme!⁶⁶

Mevlânâ insanı aldatan, emel, hırs, benlik ve bencillige bağlanmış akla zayıf, noksan, *yalancı, nefse mağlup, aşâğılık akıl* gibi adlar takmakta⁶⁷ ve bu nitelikteki aklın ise insana her şeyi ters göstereceğini belirtir.⁶⁸

Hız. Mevlânâ akıl noksanlığını kötü bir hastalığa benzetir. Ona göre bu illetten uzaklaşılması gerekir.⁶⁹

Akıl, kendi yetki ve faaliyet alanını aştığında yanılması kaçınılmazdır. Mevlânâ'nın aklın gücü veya sınırı konusunda bu kadar durması akli bir tür kritiğe tabi tutması, ona bir sınır çizmesi demektir. O çizdiği bu sınır sonucunda akla rehber olacak peygamber, veli veya dost önermektedir.⁷⁰ Tabi bu rehberlerden önce, ilâhî inayet hepsinden önemli rol oynamaktadır:

62 *Dîvân*, c. VII, s. 331, b. 4257; *Mesnevî*, c. IV, s. 185, b. 2288-2290.

63 *Dîvân*, c. IV, s. 160, b. 1459-1460.

64 *Mesnevî*, c. IV, s. 175, b. 2163-2164.

65 *Mesnevî*, c. IV, s. 269, b. 3356-3357.

66 *Mesnevî*, c. IV, s. 186, b. 2301.

67 *Mesnevî*, c. II, s. 117-118, b. 1536-1537, 1540, 1549; s. 142, b. 1857; s. 237, b. 3088.

68 *Mesnevî*, c. VI, s. 146, 1764.

69 *Mesnevî*, c. II, s. 117-118, b. 1538-1539.

70 *Mesnevî*, c. I, s. 176, b. 2497-2498.

Allah, akıldan bir an inayeti kesti mi zekâ sahibi olan akıl, aptallıklar yapar.⁷¹

Mevlânâ aklın yetersizliğinin en bariz örneklerinin metafizik alanda olduğunu söyler. O alan aklın değil, aşkın hüküm sürdüğü alandır.⁷²

Mevlânâ'nın düşüncesine göre; akıl sınırlı olduğu için ona dayalı olarak deliller, sebep göstermeler, önermeler sıralayarak bir sonuca ulaşma, yapay bir yoldur. Bu yolla çok sınırlı ve eksik sonuçlar elde edilebilir. Cüz'i akılla dini gerçekleri ispat etmek de zordur. Akıl sınırlı olduğu gibi, düşünceleri ifade etme vasıtası olan dilin imkânları da dar ve sınırlıdır. Hele aşkın şerhinde akıl, çamura saplanmış eşek gibi acze düşer, çabalar durur.⁷³ Haliyle ona göre mutlak hakikati idrakte akıl yeterli değil aşk gereklidir. O, "Has-tanın akli onu doktora çeker, götürür ama akli, kendisine derman olmaz"⁷⁴ der. O, bu konuda bir deniz yolculuğunu misal olarak verir. Ona göre denizde iki şekilde ilerlemek mümkündür. Yüzerek ve gemiye binerek. Yüzmek iyi bir meziyettir ama fazla yol alınmaz; bir gün boğulmak mukadder olur. Gemiye binerek yol almak ise daha uygundur. Aşk ileri gidenler için gemiye benzer. Gemiye binen kişinin bir âfete uğraması nadirdir, çok defa kurtulur. Öyleyse akli, zekâyı satıp, gerçek bakış ve görüş olan hayranlığı satın almak gerekir.⁷⁵

Görüldüğü gibi metafizik âlem için akıl ancak zanda bulanabilmektedir. Zira bu alan, adından da anlaşılacağı gibi, akıl sınırının ve sınırlarının dışındadır. İşte bu durumda Mevlânâ: "Akli, Mustafa'nın önünde kurban et. Hasbi-yallah de, yani Allah bana yeter!"⁷⁶ dememizi ve **vahye/nebiye uymamızı** istemektedir.

Dünya işlerimizi düzenleyen aklın yetersiz olduğu durumların yanı sıra aşk alanında aklın yetersizliği ise, Mevlânâ'nın başlı başına savunduğu bir durumdur.

Mevlânâ'da Akıl-Aşk İlişkisi

Hız. Mevlânâ'nın, akıl-aşk ilişkisinde tercihini aşktan yana yaptığını görmekteyiz. O duygu ile iradeyi ön planda tutar, aşk ile fikrin, iman ile aklın terki-bini savunur. Ancak buna bakılarak Mevlânâ'nın aşk adına akli inkâr eden

71 *Mesnevî*, c. IV, s. 298, b. 3729.

72 *Mesnevî*, c. VI, s. 63, b. 758; c. VI, s. 158, b. 1979; c. IV, s. 171, b. 2111.

73 *Mesnevî*, c. I, s. 10, b. 115. Mevlânâ'ya göre dilin imkân ve sınırları için bkz. Emiroğlu, İbrahim, *Sûfi ve Dil*, İstanbul 2005, s. 123 vd.

74 *Mesnevî*, c. IV, s. 266, b. 3323.

75 *Mesnevî*, c. IV, s. 115, b. 1402-1407.

76 *Mesnevî*, c. IV, s. 115, b. 1409.

bir sūfi olduğunu söylemek yanlış olur.⁷⁷ Mevlânâ bu noktada akıl ile aşk ter kibini, bu ikisinin kucaklaşmasını önermektedir.

Haliyle Mevlânâ'nın düşünce sisteminde aşk esastır. İnsan aşk olmadan hayatın sırrını kavrayamaz. Aşk oluşun, büyümenin tekâmülün ana ilkesidir. Kâinat çarkını çeviren hayatı bir safhadan ötekine yükselten cansızdan canlıyı çıkararak hep aşktır. O halde kâinatı anlamak için akıl ve mantık tek başına yetmez.

Ey Saki aşk şarabını ver; ver de akıl lafı bir yana gitsin.⁷⁸

Akıl daha başlangıcında bile baştanbaşa şaşkınlıktır; akıl akla karşı şaşırıp; can aptallaşır-gider.⁷⁹

Mevlânâ, aşkın ilahi olana ulaşmada tek hükümler olduğunu savunmasına rağmen, aklın fonksiyonunu tamamen reddetmemektedir. O, Mi'râc gecesinde Sidretü'l-Müntehâ örneğinde gösterdiği gibi, ilahi yolculukta aşka kılavuzluk yapan aklın sınırını göstermeye çalışmış ama onu tamamen saf dışı etmemiştir. Aklın fonksiyonu ve değerinde gördüğümüz gibi akıl, Allah'ın yarattığı en yüce varlıktır.

Sonuç olarak Mevlânâ'nın akıl konusundaki eleştirileri, aklın, mahiyeti gereği ilahî yolculukta insanı engelleyici rol oynamasından kaynaklanmaktadır. Çünkü akıl sınırlı bir yetiye sahiptir. Zira aklın ortaya koyduğu çözümler bazen makul sayılırken başka bir dönemde veya başka bir kişiye göre ise akıldışı görülebilmektedir. Pratik hayatta bile aklın getirdiği çözümler tartışılırken ilahî alan söz konusu olunca akıl bu sahada söz söyleme, etkin olma yetkisine sahip değildir. Sınırlı olan bir akılla sınırsız bir varlığı tecrübe etmek de mümkün değildir. Bunun için de bu konuda bütün bağlardan sıyrılmış olan aşk gerekir.⁸⁰

Mevlânâ'ya Göre Akıl İyi Kullanmak

Hız. Mevlânâ, Allah'ın insana bahşetmiş olduğu en büyük nimet sayabileceğimiz akıl, uygun, yerinde ve kararınca kullanmak, onu yanlış iten nedenlerden berî tutmakla ilgili bize hayli malzeme sunar. O, akıllı kimsenin, aklını kullanarak dünya hayatında iyi şeylerle meşgul olması gerektiğini tavsiye ederek şöyle der:

77 Küçük, Osman Nuri, *Fîhi Mâ Fîh Ekseninde Mevlânâ'nın Tasavvuf Görüşleri*, Konya, 2006, s. 152.

78 *Mecâlis*, s. 79, V. Meclis.

79 *Dîvân*, c. V, s. 63, b.753.

80 Çelik, Zuhâl, *Mevânâ'da Akıl-Aşk İlişkisi*, Deü Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2006 (Basılmamış YL Tezi, Danışman: Prof.Dr. İbrahim Emiroğlu), s. 74.

Aklını başına al da sus, sus da iyi tohum ekmeğe bak; çünkü ebedi cennet, doğru işlerden meydana gelmiştir.⁸¹

“Ey akıl, sen de dizginini eğriltme de tutulup nursesuz bir hale gelmeye-sin.” diyen Mevlânâ aklın doğru bir şekilde kullanılmasını, aksi durumda insanı olumsuzlukların içine düşüreceğini ifade eder:⁸²

Aklını birçok yerlere dağıttın. Hâlbuki o saçma sapan uğraşman, o beyhude dırıldanman, bir tereye bile değmez.

Aklının suyunu her diken, çekip durdukça akıl suyun, meyvelere nasıl ulaşabilir?

Kendine gel de o kötü dalı kes, buda. Bu güzel dala su ver de tazelendir!⁸³

Akıl bağlanmıştı da hevâ ve heves dilediğini işliyor diyen Mevlânâ, dilediğini işlemesi gerekenin akıl olduğunu ifade eder. Fakat akıl, ayrına düşmüş sineklere dönmüş diyerek aklın kullanılmamasını eleştirmektedir.⁸⁴ Mevlânâ başka bir yerde de insanın, aklını kullanmayı hayaller peşinde koşmasını da eleştirir ve “avucuna bulut diyen akıllılığa zulmetmiştir.” der.⁸⁵

“Sen de aklını başına devşir de (Güneş gibi) tutulma yerine düşmemeye savaş. Bu suretle de tencere gibi yüzü kara bir hale gelme!”⁸⁶ şeklinde tavsiyede bulunan Mevlânâ, “nerede bir tane görürsen sakın oradan. Sakın da tuzağa düşme, kolun kanadın bağlanmasın”⁸⁷ diyerek olayların ve nesnelere görünen tarafının arkasındaki görünmeyen gerçek nedenin bulunmasını aklın kullanılmasına ve geliştirilmesine bağlamaktadır.

Mevlânâ, yanlış yapmamak için akıllı iyi kullanmayı, “akla yâr ve akıllıya dost olmayı öğütler.⁸⁸ O, “her an akla, insafa aferin”⁸⁹ çeker ve “akıldan, insaftan ayrılmama”,⁹⁰ daima akıllı ve dini kılavuz edinme⁹¹ tavsiyesinde bulunur:

Aklın kullanılması sayesinde kişi olayların sonuçlarını daha başındayken kestirebilir. Bunun yanında insanın pratik hayatta başkaları tarafından da

81 *Dîvân*, c. III, s. 398.

82 *Mesnevî*, c. IV, s. 77, b. 935.

83 *Mesnevî*, c. V, s. 90, b. 1084-1086.

84 *Dîvân*, c. V, s. 182, b. 2067-2068.

85 Göztepe, Yüksel, “Mevlânâ Celâleddin Rûmî'nin Akla Eleştirel Bakışı”, s. 425.

86 *Mesnevî*, c. VI, s. 77, b. 931.

87 *Mesnevî*, c. III, s. 232, b. 2859.

88 *Mesnevî*, c. III, s. 218, b. 2692.

89 *Mesnevî*, c. III, s. 230, b. 2833.

90 *Mesnevî*, c. III, s. 322, b. 3945.

91 *Mesnevî*, c. IV, s. 38, b. 465.

kolay kolay kandırılmayacağını dile getiren Mevlânâ bununla ilgili olarak meşhur kedi-et hikâyesini nakleder.⁹²

Aklını iyi kullanan kişi, bir ipe sarıldığından dolayı kolay kola yanlış yola sapmaz, suça meyletmez, hatada ısrar etmez.

İşi bozulup şaşırın kişinin, bir ipe sarılması yeğdir.

Dostlarım, yollarını yitirdiler de, yanlış yola saptılar, suç dikenliğine ayak bastılar da ayakları o dikenlikte yaralandı mı, inat edip, ısrar edip o dikenliğe gitmemeleri gerek.⁹³

Aklını iyi kullanan kişi olayların ve görünenlerin gerisindeki görünmeyen gerçek nedeni bulmaya çalışır.

Avcı, daima taneler saçar, saçtığı taneler görünür de yapacağı kötülük görünmez.

Nerede tane görürsen sakın oradan. Sakın da tuzağa düşme, kolun kanadın bağlanmasın.⁹⁴

Aklını iyi kullanan kişinin ayırma (*temyiz*) gücü gelişmiştir. Mevlânâ hem ilmî, hem de pratik hayatta oynadığı rolü ve insandaki bu gücün büyük bir nimet olduğunu, şu hadisi de naklederek şöyle belirtir: “Mü’min zekidir, temyiz, fetanet ve akıl sahibidir (H)”. “Kıymetli bir inciyi bir çocuğun eline versen, çocuk bunun değerini bilmediğinden, senden ayrılıp biraz öteye girdince eline bir elma tutuşturup inciyi alırlar. Çünkü çocuğun temyiz hassası yoktur. Yani elma ile incinin değerini tefrik edemez. İşte bunun için bu temyiz büyük bir nimettir.”⁹⁵

Yine aklını iyi kullanan kişi konuşmalardan ve sorulardan ne kastedildiğini anlamaya ve onlarda saklı olan esprileri yakalamaya çalışır.

Her sorunun cevabında nükteler belle de sınanma vaktinde üstün bir er desinler sana.⁹⁶

Aklını iyi kullanan kişi, başkalarının deneyimlerinden ve birikimlerinden yararlanmasını bilir. Zira “eski ve tecrübe görmüş akıl, kişiye yeni bir baht bağışlar”.⁹⁷ Aklını iyi kullanmanın gereği olarak insan, bir işe ön hazırlık

92 *Mesnevî*, c. V, s. 278-279, b. 3409-3418. (Örnek, bir sayfa sonra gelecektir.)

93 *Mecâlis*, s. 9.

94 *Mesnevî*, c. III, s. 232, b. 2858-2859.

95 *Fîh*, s. 227, 228; *Rubâiler*, c. I, s. 23, Rubâi: 100.

96 *Dîvân*, c. IV, s. 135, b. 1216.

97 *Mesnevî*, c. III, s. 13, b. 147.

yaparak, donanımlı olarak ve rehber eşliğinde başlar.⁹⁸ Böyle davranmayan yanlış yapabilir:

Bilmeden yola düşme; gulyabaniyle yoldaş olup gitme sakın; kervanla (bi-
lenlerle, erenlerle) yola düş.⁹⁹

Ustasız iş yapmak istedin. Bilgisizlikle canınla oynamaya kalkıştın.¹⁰⁰

Aklını iyi kullanan kişi bir şeyi, parçalarıyla olan ilişkilerini göz ardı et-
meden bütünlüğüne ve neticeleriyle birlikte değerlendirir. “Akıl-fikir, par-
çaların bir araya toplanmasını, tüm haline gelmesini ister”.¹⁰¹ Mevlânâ'ya
göre aklın önemli bir özelliği işin sonunu görmesidir, âkıbeti görmeyen akıl
nefistir.¹⁰² Aklın âkıbeti görebilmesi için ise düşünmesi gerekir. Mevlânâ'ya
göre «iyi düşünce insanı semirtir».¹⁰³

Aklını iyi kullanan kişi, ölçülü ve tutarlı konuşur, tartışmalarda karşı ta-
rafı ikna etme veya susturma konusunda (yine meşhur kedi-et hikâyesinde
olduğu gibi) başarılı olur.¹⁰⁴

Akıllı ve uyanık olma, bir şeyi uygun yerde aramayı ve onu usulünce
yapmayı gerektirir.¹⁰⁵ Yine akıllı ve uyanık olmanın bir gereği de, iyi arama
ve araştırmada bulunmak, olayları ve fikirleri iyi değerlendirebilmek için
onlara, üstün körü değil de, yakından iyice bakmak, onları dikkatlice incele-
mektir. “Bir şeyi iyice arayan, nihayet bulur.”¹⁰⁶

Akıllı ve uyanık olma, tedbirli ve ihtiyatlı olmayı da beraberinde getirir.
Mevlânâ, düşünce ve eylemlerde ihtiyatlı olup, acele etmemeyi, olay ve ol-
guları iyi arama ve araştırmada bulunmayı tavsiye eder:

Senin canın içinde bir can var, o canı ara! Dağının içinde bir hazine var, o
hazineyi ara!¹⁰⁷

Fakat bu arama ve araştırmanın gelişigüzel değil de, nerede, nasıl ve
hangi boyutlarıyla dikkatlice yapılacağını bilmek gereklidir. Bu konuda
Mevlânâ şu uyarıda bulunur:

98 *Mesnevî*, c. VI, s. 352, b. 4425-4431, 4436.

99 *Dîvân*, c. VII, s. 544, b. 7135; *Mesnevî*, c.V, s. 17, b. 167.

100 *Mesnevî*, c. V, s. 117, b. 1404.

101 *Dîvân*, c. V, s. 449, b. 6132.

102 *Mesnevî*, c. II, s. 118, b. 1548.

103 *Mesnevî*, c. VI, s. 26, b. 289-290.

104 *Mesnevî*, c. V, s. 278-279, b. 3409-3418.

105 *Mesnevî*, c. IV, s. 266-277, b. 3324-3329; *Rubâiler*, c. I, s. 20, Rubâi: 87.

106 *Mesnevî*, c. V, s. 112, b. 1342.

107 *Rubâiler*, c. I, s. 11, Rubâi: 43.

İhtiyatlı ol, gözünü dört aç!¹⁰⁸

Gerçeği görüyorum sansan bile gene gözlerini ovuştur.

Çünkü saf olur, bön olursan emindikten bile bir fayda görmezsin sen...¹⁰⁹

Sen böylesine şaşı bakarsan kâseyi kırarsın.¹¹⁰

İşte sen, dünya işlerini hep buna kıyas et, gözünü aç da gör.¹¹¹

Kendine aşkı ve bakışı öğret. Bu bilgi, taş kazılan nakış gibidir.¹¹²

Tehlikeden sakınmanın farz olduğunu, kurtuluş arayan için aklın sağlam ve keskin olması gerektiğini söyleyen Mevlânâ, belâ pususuna karşı tedbirli olmanın önemini vurgular.¹¹³ O, tedbirli ve ihtiyatlı olmada geçmiş tecrübelerin önemli rol oynadığına işaret eder.¹¹⁴

Bakılması gerekli şeylere, dıştan üstünkörü değil de, onların aslına ve özüne inerek iyi bakmak gerekmektedir. Bakılacak şeylerin de bakmaya, araştırmaya değer şeyler olması gerekir.¹¹⁵

Sadece iyi bir arama ve araştırma ile iş bitmiş olmuyor. Bu faaliyetin veya elde edilen malzemenin *sonunda ne çıkacağına kestirmeye* çalışmak da bu araştırmayı tamamlayan bir unsurdur. Derin birikim, geniş ufukluluk ve ferâset isteyen bu fiil Mevlânâ'ya göre dinî hassasiyet de gerektirir.¹¹⁶

Aklı iyi kullanmak bilgiye dayanarak hüküm vermeyi, bilinçli olmayı gerektirir.¹¹⁷ Aklını iyi kullanan acele hareket etmeyip meseleye geniş açıdan bakar, başka alternatiflerin de olabileceğini düşünür ve büyük bir alçak gönüüllük içinde bilmediğini ikrar eder.¹¹⁸

Aklı iyi kullanmak mantık kurallarına uymak, özellikle öncül-sonuç veya sebep-sonuç ilişkisine dikkat etmeyi, olayların gerçek nedenini görmeyi gerektirir.

108 *Mesnevî*, c. VI, s. 127, b. 1588-1589.

109 *Dîvân*, c. V, s. 480, b. 6586, 6588, 6591.

110 *Dîvân*, c. VII, s. 204, b. 2586.

111 *Mesnevî*, c. I, s. 78, b. 969.

112 *Mesnevî*, c. V, s. 261, b. 3194.

113 *Mesnevî*, c. VI, s. 289, b. 3652-3653.

114 *Dîvân*, c. V, s. 181, b. 2049.

115 *Dîvân*, c. VI, s. 183, b. 1767-1778.

116 *Mesnevî*, c. III, s. 22, b. 269-271, 276-279; c. IV, s. 136, b. 1659; s. 271-272, b. 3392-3393, 3398-3904; c. V, s. 64, b. 748-749; c. VI, s. 110, b. 1357-1361; s. 118, b. 1464- 1465; Mevlânâ Celâleddin Rûmî, *Mektuplar*, Çev. ve Haz.: A. Gölpinarlı, İstanbul, 1963, s. 36, Mektup: XIX.

117 *Fîh*, s. 93-94.

118 *Fîh*, s. 114, 147-148.

Her sebep bir sonuca bağlıdır.¹¹⁹

Her şey bir maksatla hareket eder, her şey bir maksatla dönüp dolaşır.¹²⁰

Bunun da bir sırrı var, anlamsız olamaz... Halden hale dönen şeyi elbette bir döndüren var.¹²¹

Tahta, dülgerin elindedir. Yoksa nasıl olur da kesilir yahut başka bir tahtayla birleşir.

Kumaş, bir terzinin elinde olmadıkça kendiliğinden nasıl dikilir yahut biçilir?

Su kabı, ey akıllı adam, sakanın elindedir. Böyle olmasa kendi kendine nasıl dolar, boşalır.¹²²

Mevlânâ'ya göre akılı iyi kullanmak, bunlara ilave olarak, görünür âlemdeki açık sebeplerle yetinmeyip bunların üstüne, metafizik alana çıkarak, sebeplerin üzerindeki sebebi görmeyi de gerektirir ki bu tür bir görme kişiye tam, kapsamlı, aşkın ve derinliğine bir bakış kazandıracaktır.¹²³

Aklı iyi kullanmak, eşyalar, olaylar ve fikirler arasında, ateş-duman arasında olduğu gibi, mümkün olabilen uygun ilişkiler kurar ve olabilecek şeyleri talep eder. Yine böyle bir kişi, yanlış yapmamak için, bir şeyi uygun yerde, uygun şekilde ve uygun vasıtalarla arar.¹²⁴

Aklı iyi kullanmanın aksine akılı iyi kullanmama, aklın önündeki engel ve tuzakları bilip bunları dikkate almamak demek olacağından haliyle yanlışlara düşmeye yol açacaktır. Mevlânâ, aklını iyi kullanmadığından dolayı, düğünde de yasta da, ister sevinçli ister hüznünlü durumlar olsun, ahmaktan uzak durmayı tavsiye eder.¹²⁵ O, akılı iyi kullanmamaktan şöyle şikâyet etmektedir.

Akıl bağlanmıştı da hevâ ve heves, dilediğini işliyor; hâlbuki akıl işleme-
liydi dilediğini.

Akıllar, ayrına düşmüş sineklere dönmüş; hâlbuki akılların, akılları başla-
rında olmalıydı.¹²⁶

119 *Dîvân*, c. I, s. 101, b. 794.

120 *Mesnevî*, c. I, s. 225, b. 2800.

121 *Dîvân*, c. VII, s. 534, b. 7009.

122 *Mesnevî*, c. VI, s. 264, b. 3337-3339.

123 *Mesnevî*, c. II, s. 85, b. 1117; c. III, s. 78, b. 967; s. 257, b. 3151-3160; c. V, s. 237-238, b. 2900-2908; c. VI, s. 234, b. 2961-2962; s. 291-292, b. 3683-3691; s. 398 (İzbudak nüshası) b. 488.

124 *Dîvân*, c. II, s. 355, b. 2957; c. IV, s. 366, b. 3536-3541; *Mesnevî*, c. IV, s. 160, b. 1974.

125 *Dîvân*, c. VI, s. 130, b. 1199.

126 *Dîvân*, c. V, s. 182, b. 2067-2068.

Mevlânâ'ya Göre Aklın Önündeki Engeller

Aklı iyi kullanmak için onun önündeki engelleri tanımak ve bunların aklın sağlıklı düşünmesine nasıl tuzak oluşturduklarını bilmek gerekir.¹²⁷ Aklın önündeki on beşi aşkın bu engelleri kısa örneklerle işlemeye çalışacağız:

Cehâlet

Mevlânâ, cehâleti¹²⁸ aklın önündeki en büyük engel olarak görür,¹²⁹ onun bir aldanış olduğunu belirtir ve nefislerini körlük, bilgisizlik kaplamış olan kişileri kınar.¹³⁰ Câhil, birçok değerinde farkında değildir. Ona hakikat sırları nice defa gösterilse de, o görmez.¹³¹ Onun için, tatlı sözlü olsa dahi cahilin sözlerine kanmamak gerekmektedir.¹³²

Mevlânâ'ya göre, silahla cehâlet bir araya gelince Firavunca bir eda ile bütün dünyanın yıkılıp yıkılabileceğini¹³³ bu nedenle câhil(lik)den korkulması gerektiği üzerinde durur. Câhil(lik) den korkmak gerektiği ise yine bilgi ile elde edilir.¹³⁴

Zan

Zanda kesinlik olmadığından, akıl, zanna dayalı olarak hüküm verirse yanılabilir.¹³⁵ Zira zan, akla kuvvetli bir set oluşturup,¹³⁶ doğru ve sağlıklı bir şekilde anlaşılmanmayı doğurur.¹³⁷ Haliyle zan sahibi insan, varı yok sanabilmektedir.¹³⁸ Sonuçta o, bir aldanışı ifade eder:

Ben kan içiyorum, sen de şarap sanıyorsun. Sen can alıyorsun ve can verdiğini zannediyorsun.¹³⁹

127 Bunların çoğu, kişinin kendisinden kaynaklanıp onun sağlıklı düşünmesini, doğru karar vermesini engelleyen ve yanlış düşmesine yol açan sübjektif nedenlerdir. Bu nedenlerin mantıktaki işleniş için bkz. Emiroğlu, İbrahim, *Mantık Yanlıları*, Ankara 2004, ss. 23-31.

128 Cehalet, bilgisizliğin, zihinsel mahrumiyetin yanı sıra, duyuş ve davranış yetkinsizliğini, gaflet ve kibri de barındıran ahlaki bozukluğu da içerir. Bunun için İslâm öncesi döneme "cahiliyye" dendiği malumdur. Felsefe ve mantıktaki anlamı için bkz. Çankı, Mustafa Namık, *Büyük Felsefe Lûgatı*, İstanbul, 1955, C. II, s. 192; Emiroğlu İbrahim; Altunya Hülya, *Örnekleriyle Mantık Sözlüğü*, s. 72 (Cehl-i mürekkeb)

129 *Fîh*, s. 103.

130 *Fîh*, s. 151; *Dîvân*, c. V, s. 345, b. 24302; *Mesnevî*, c. III, s. 31, b. 395; c. IV, s. 183, b. 22659.

131 *Mesnevî*, c. I, s. 65, b. 814; c. II, s. 157, b. 2062; s. 238, b. 3681-3686, s. 290, b. 3783.

132 *Mesnevî*, c. VI, s. 115, b. 1431.

133 *Mesnevî*, c. VI, s. 115, b. 4723.

134 *Mesnevî*, c. VI, s. 115, b. 1430.

135 Çankı, *Büyük Felsefe Lûgatı*, C. II, s. 537; Emiroğlu İbrahim; Altunya Hülya, *Örnekleriyle Mantık Sözlüğü*, s. 333 (Zan maddesi)

136 *Mesnevî*, c. II, s. 254 b. 2024.

137 *Mesnevî*, c. I, s. 273, b. 8414; c. II, s. 19, b. 231; s. 37, b. 478; c. V, s. 109, b. 1304 vd.

138 Bkz. *Mesnevî*, c. III, s. 230, b. 2827.

139 *Fîh*, s. 193.

Gaflet

Gaflet, gerçekleri görmeye, dikkatli ve uyanık olmaya perde olduğundan dolayı aklın fonksiyonunu icra etmeye engel olan hususlardandır. Gafil kişi uyanık olmadığından, boş bulunup vaktini iyi ve faydalı şeylere hasretmediğinden akıllı davranamaz.¹⁴⁰

Kişi, bildiği halde, gaflete düşerek suç işlese bu daha ağır bir suçtur. “Nerede tanımak, bilmek daha fazlaysa, suç daha fazla sayılır. Akıllının işlediği suça nispetle çocuğun suçuna kinlenmez adam.”¹⁴¹

Aklını çalıştırmayan, gerçeklerden gâfil olan kişi, yanıfta oyalanır durur. Mevlânâ, öylelerini “arı-duru sudan haberi olmayarak bütün yıl gagasını acı sudan çıkarmayan kuş”un durumuna benzetir.¹⁴²

Aklı çalıştırarak ya da Peygamber haberine inanarak varlığın bir var kılıcı (Allah) tarafından düzenlenip ortaya çıkarıldığını bilmemek, Mevlânâ'ya göre en büyük gaflet ve körlük sayılır. Bu hususta Allah'ın kudretlerini onaylamamak ise, “Allah ile pençeleşmek” olarak adlandırılır.¹⁴³

Taklit ve Taassup

Mevlânâ'ya göre taklit de insan aklını önündeki engellerden biridir. Çünkü akıl insanı yücelere çekerken taklit insanı geride bırakır.¹⁴⁴ Mevlânâ, taklide düşmüş bir akla sahip olmaktansa cahil kalıp deliliğe vurmanın daha iyi olduğunu söyler.¹⁴⁵ Zira sağlam akıl, bir şeyi düşünerek, tahkik edip onu bilinçli bir şekilde yaparak yükseklerle çıkmayı sağlar, bunun aksine taklit ise kişiyi aşağılara çeker, ayağa düşürür.

Taklit ve taassubun, kişilerin yanlış düşünce ve tutumlarını ısrarla yürütmelerinde çok etkin rol oynadığını belirten Mevlânâ, bu konuyu Hıristiyanların Hz. İsa hakkındaki inançlarının yanlış olduğunu tartışırken dile getirip sonunda bu iki kötü hasletin, insanın akıl ve ayırt etme gücünü devre dışı bıraktığından bazen onu hayvandan da aşağı seviyelere indirdiğini söyler:

...Hıristiyan yine: “Biz bu inancı babamızdan bulduk ve onu kendi-

140 Bkz. *Fîh*, s. 103; *Dîvân*, c. V, s. 345, b. 24302.

141 *Mektuplar*, s. 77, Mektup: L.

142 *Mektuplar*, s. 95, Mektup: LXI.

143 *Mesnevî*, c. I, s. 42, b. 519-522.

144 *Mesnevî*, c. II, s. 178, b. 2326. Taklid'in mantıktaki kullanımı için bkz. Emiroğlu İbrahim; Altunya Hülya, *Örnekleriyle Mantık Sözlüğü*, s. 299 (Taklit maddesi).

145 *Mesnevî*, c. II, s. 178, b. 2328.

mize din edindik.” dedi. Ben de ona karşılık olarak dedim ki: “Eğer babandan sonra kalp para ve bozuk altın kalmış olsa, sen onu ayarı tam başka maddelerden saf ve temiz bir altınla değiştirmez misin, yoksa bu kalp altını üstün mü tutarsın? Babandan sana çolak bir el miras kalsa ve sen bu çolak eli düzelterek bir ilaç ve doktoru bulsan, bunu kabul etmez misin? “Bu çolak el bana babamdan böyle kaldı, ben bunu bozmak, değiştirmek istemem.” mi dersin? Sen babanın, yaşayıp öldüğü bir yer ve yurttan büyüüp yetişsen, oranın suyu tuzlu olsa, sonra bundan başka suyu tatlı, toprağı verimli, ahali sıhhatte bir yer ve yurt bulsan, sen o fena yerden buraya nakletmek, daima onun tatlı suyunu içmek ve bütün hastalıklardan kurtulmak istemez misin? Yoksa “Biz bu yer ve yurdu, bu hastalık yapan tuzlu suyu ile bulduk, burada kalacağız.” deyip oraya yapışıp kalır mısınız? Kat’iyyen bunu akıl ve duygu sahibi bir kimse söylemez. Allah sana babanın aklından başka bir akıl, görüşünden başka bir görüş ve iyi-yi-kötüyü ayırt etme kuvvetinden başka bir kuvvet vermiştir. Sen bunları işlet, yokluğa sürükleyen değil, doğru yola götüren bir akla uy... Hayvan bile babasından, anasından vâris olduğu şeyden daha güzelini bulduğu vakitte çöplüğe dönmüyor saraya bağlanıyor. Böyle olunca artık akıl ve temyiz ile bütün yaratıklara üstün olan insanın bu hususta hayvandan daha aşağı olması pek kötü bir şeydir.¹⁴⁶

Mevlânâ, körü-körüne taklidin nasıl yanlış bir tutum olduğunu ve insanı nasıl yanlışla sevk ettiğini şu örneklerle açıklamaya devam eder:

Bu okuyucu Kur’ân’ın sûretini doğru okuyor, fakat manasından haberi yok. Esasen onun gerçek manası kendisine anlatılmış olsa, kabul etmez ve yine körü-körüne okur. Bunun benzeri: Meselâ, bir adamın elinde kunduz olsa, ona elindekinden daha iyi bir kunduz getirdikleri zaman almak istemezse, o bunu taklit ile eline almıştır. Meselâ cevizlerle oynayan çocuklara ceviz içi veya ceviz yağı verdiğiniz zaman almazlar. Çünkü onlara göre ceviz, elinize aldığınız zaman hışır hışır ses çıkarır, hâlbuki bunların ne sesi, ne de hışırtısı vardır.¹⁴⁷

Mevlânâ, taklidi “her iyiliğin âfeti”¹⁴⁸ olarak niteler. O, aklını ipoteğe verdiği için dolayı mukallit olanlara söz anlatmanın çok zor bir iş olduğunu belirtip¹⁴⁹ onun, insanı ne zavallı konuma düşürdüğünü örnekleriyle işler.¹⁵⁰

146 *Fîh*, s. 194-196.

147 *Fîh*, s. 128.

148 *Mesnevî*, c. II, s. 38, b. 494.

149 *Fîh*, s. 133.

150 Taklidin, bir bir tekkeye misafir olan bir sofinin başına ne kötü haller açtığı ile ilgili uzunca bir hikâye

Akıllı adam delil ister. Bir şeye körü körüne inanmak ve yönelmek ahmaklık addedilir.¹⁵¹ Mevlânâ, muhakkik ile mukallit arasında çok büyük farkın olduğunu belirtip muhakkiki Davut'a, öbürünü ise sese benzetir.¹⁵² Ses kendisini duyamaz. Bilgisizlik, taklit ve zan ile yapılan bir iş, yanlış ve verimsiz olabilir,¹⁵³ hatta ölümle bile sonuçlanabilir.¹⁵⁴

Bir şeye sınıksız yapışmanın, bir şeyde taassup göstermenin hamlık olduğunu¹⁵⁵ söyleyen Mevlânâ sonunda, taklitten kurtulup, kişinin kendi aklıyla bilinçli bir şekilde yol almasının gerekliliğini bizlere çok güzel bir şekilde hatırlatır:

Gözün varsa kendi gözünle bir bak. Hiçbir şeyden haberi olmayan bir ahmağın gözüyle bakma.

Kulağın varsa kendi kulağınla dinle, duy. Neden sersemlerin kulağına kapılıyorsun?

Taklide uymaksızın bakmayı âdet edin, kendi aklını koru, onu düşün sen.¹⁵⁶

Önyargılar ve Tarafgirlik

Önyargı, kişinin gerçeği görmesine set çeken, aklın önündeki büyük engellerden biridir. Mevlânâ bunu, gözün önüne konup da gerçeği görmeye engel olan renkli cama benzetir:

Gözünün önüne gök renkli bir cam koymuşsun, o sebepten âlem sana gök görünüyor.

Kör değilsen bu körlüğü kendinden bil. Kendine kötü de, başkasına deme!¹⁵⁷

İnsanın tarafgirlikten, hiddet ve şehvetten şaşacağı,¹⁵⁸ haliyle yanlış göreceğini söyleyen Mevlânâ, kasıtlı tutum ve tarafgirliğin akli sabote edeceğini, ilmi aykırı bir hale sokacağını hatta onu zulme dönüştüreceğini önemle belirtir.¹⁵⁹

için bkz. *Mesnevî*, c. II, s. 40-43, b. 514-564.

151 *Mesnevî*, c. IV, s. 228, b. 2845; *Mektuplar*, s. 57, Mektup: XXXVIII.

152 *Mesnevî*, c. II, s. 38, b. 493.

153 *Mesnevî*, c. V, s. 109, b. 1302-1303; *Rubâiler*, c. II, s. 280, Rubâî: 1355; *Mektuplar*, s. 58, Mektup: XXX-VIII; *Dîvân*, c. VI, s. 163, b. 1554-1555.

154 *Mesnevî*, c. VI, s. 249, b. 3148 vd..

155 *Mesnevî*, c. III, s. 104, b. 1297; c. I, s. 221, b. 2762.

156 *Mesnevî*, c. VI, s. 264, b. 3342-3344.

157 *Mesnevî*, c. I, s. 106-107, b. 1329-1330.

158 *Mesnevî*, c. I, s. 26, b. 331.

159 *Mesnevî*, c. II, s. 211, b. 2752.

Acelecilik ve Tedbirsizlik

Etraflıca düşünmeyip anı kararlar vermek ve pozisyona uygun olmayacak derecede acele hareket etmek aklın doğru karar vermesini olumsuz etkileyecektir. Bu konuda Mevlânâ, insanları uyarıcı mahiyette şu örneği verir: “Baharın barışını ve dostluğunu görmüyor musun? Başlangıçta azar azar sıcaklık gösterir, sonraları azar azar arttırır. Ağaçlara bak; sıcaklık yavaş yavaş geldiği zaman önce gülümser, sonra azar azar yaprak ve meyvelerden elbiseler giyerler... İşte bunun için dünya ve ahiret işlerinde de her kim acele gösterir ve mübalâğa ederse, bu iş ona müyesser olmaz.”¹⁶⁰

“Maksada sabırla erişilir, aceleyle değil”¹⁶¹ diyen Mevlânâ, birçok yerde, dikkatli ve tedbirli olma uyarısında bulunur. Acele eden ve tedbirsizce davranan tıpkı kuş gibi tuzağa düşebilir.¹⁶² Yine böyle davranan, tilkinin de kandırmasıyla, aslana yem olabilir.¹⁶³ Nitekim aslan,

Onda akıl ve isâbetli bir tedbir görmeyince cezasını verip derisini yüzdü.¹⁶⁴

O kötü yüzlü, sabırsızlığından, düzen bilmezliğinden, tez canlılığından kendisini öldürdü; bir müddet sabretseydi o beladan kurtulurdu.¹⁶⁵

Nefse Uyma

Mevlânâ Celaleddin, insanın akli ve ulvî şeyleri bir kenara bırakıp nefsin âdi isteklerine boyun eğerek süflî şeylere yönelmesini aklın önünde büyük bir tuzak ve büyük bir aldanış olarak değerlendirir.

Ruh, seni en yüksek göklere çıkarırken sen en aşağılıklara, su ve çamura doğru gittin.¹⁶⁶

Akil bağlanmıştırd da hevâ ve heves, dileğini işliyor; hâlbuki akıl işlemeliydi dilediğini.¹⁶⁷

Mevlânâ, hevâ ve hevesi, görmeye engel olan kasırgaya¹⁶⁸ ve şeytanın memesindeki süte¹⁶⁹ benzettir. Yine hevâ ve hevесе meyletmeyi, gönüllerin onunla kilitlendiği kilide benzeten Mevlânâ, insana kilit değil anahtar ol-

160 *Fîh*, s. 147-148.

161 *Mesnevî*, c. I, s. 319, b. 4003.

162 *Mesnevî*, c. V, s. 117, b. 1413-1414.

163 Bkz. *Mesnevî*, c. V, s. 205,211 vd., b. 2495, 2564 vd.

164 *Mesnevî*, c. I, s. 245, b. 3049.

165 *Dîvân*, c. I, s. 53, b. 475.

166 *Mesnevî*, c. I, s. 43, b. 537.

167 *Dîvân*, c. V, s. 182, b. 2067.

168 *Dîvân*, c. III, s. 109, b. 874.

169 *Dîvân*, c. VI, s. 249, b. 2477.

masını önerir¹⁷⁰ ve akla uymak varken, doğru yol varken, insanın hevâ ve hevesine uyarak, yanlış yola girmesini eleştirir.

Güzelim parlak güneş meydandayken mumla kandilden aydınlık istemek!
Fakat şüphe yok ki bizim şanıamız, edebi terk etme, nimete karşı küfranda bulunma, hevâ ve hevesimize uymadır.¹⁷¹

Nefsin, hevâ ve hevesin, gözü açtır; fırsatçıdır, ileriye görmez; bunun aksine akıl ise ileriye görür, din gününü düşünür. Akıl, güzel bir yüzdeki çirkin bir buruna benzeyen, ayıplarla dopdolu olan nefisten feryat eder.¹⁷² Bundan dolayı akıl sultanı dururken nefsi vezir yapmamak, onu üste çıkarmamak gerekir.¹⁷³

Mevlânâ Celâleddin, hevâ ve hevesine uyan haris nefsi kuş(hayvan)tan da aşağı görür:

Çünkü kuş, her yeme gitmez, her yemi devşirmez. Midesi açlıktan yanar tutuşur da aklı o kuşa der ki: Bu yanıp yakılmak tuzağa tutulmaktan yeğdir; bırak şu yemi; korkusu olmayan, avcısı bulunmayan yerden yem devşir. Öyle bir yeme konar ki orada korku ürküntü daha azdır; orası, şerden, zarardan daha uzaktır. Böyle olduğu halde yine de elli kez sağa-sola bakar; bir leş yiyen yırtıcı kuş yahut bir kedi pusuda bulunmasın; sakın beni gâfil görüp de avlamasın; birisi tutup beni bağlamasın der.¹⁷⁴

Mevlânâ, daha da ileri giderek nefsi eşeğe, hırsı da yulara benzeter ve yanlış yapmamak için insanın eşek gözünü değil de akıl gözünü açmasını ister.¹⁷⁵

Yine Mevlânâ, hevâ ve hevesine kapılmış nefsin kişiyi sağduyudan, doğrudan ayırarak onu saçma-sapan konuşmaya ve akıldışı davranışlara sevk ettiğini belirtir.¹⁷⁶

O, şehevî duyguların etkisinde kalan, ahdine ve değerlerine sadakat ve vefa göstermeyen, fitratına yabancılaşmış kirlî kişilik olarak kastettiği zulmanî nefsin, nuranî ve iyi bir hak ve hakikat arayıcısı olan akla neden galip geldiğini sorar ve bunun cevabını yine kendisi verir:

170 *Dîvân*, c. I, s. 161, b. 1520.

171 *Mesnevî*, c. VI, s. 268, b. 3390-3391.

172 *Mesnevî*, c. VI, s. 233, b. 2951; c. IV, s. 103, b. 1258.

173 Ne mutlu akli erkek, nefsi kadın olana, nefsini alt edene. Parça-buçuk akli er olur üst çıkarsa dişi nefsinin, akıl alt eder! (*Mesnevî*, c. V, s. 202, b. 2463-2464)

174 *Mecâlîs*, s. 31.

175 *Dîvân*, c. III, s. 326, b. 3194.

176 *Dîvân*, c. V, s. 170, b. 1930-1939.

Neden mi? Nefis kendi evinde, kendi yurdunda, akılsa garip! Köpek bile kendi kapısında korkunç bir aslan kesilir.¹⁷⁷

“Ben, nefsimin hilesinden neler gördüm neler! Sihriyle akıl ve temyizi bile giderir”¹⁷⁸ diyen Mevlânâ, nefse danışılrsa bile, yanlış yapmamak için o aşağılığın dediğine uymayıp aksini yapmayı önerir.¹⁷⁹ O, nefse muhalefet etmeyi de yeterli görmeyerek şöyle der:

Nefis, bu çeşit mahlûklardandır da onun için gebertilmeye lâyıktır. Onun için ulu Allah “Ödürün nefislerinizi” demiştir.

Nefis, üç köşeli dikendir, ne çeşit koysan sana batar, ondan kurtulmana imkân mı var?

Hevâ ve hevesini terk etme ateşini vur şu dikene; iyi işli dosta uzat elini, sarıl ona!¹⁸⁰

Mevlânâ, nefsi, yüzlerce hile, hud’a sahibi bir ejderhaya benzetir ve nefse uymayı karanlığa dalmak, akla uymayı ise aydınlıkta kalmak olarak gösterir. Zira nefis, tıpkı sofistaiyye gibi kararsızdır, şüphecidir, hile ve aldatmadan yanadır. Bunun için de o, hakikati ikna yoluyla değil de şiddet yoluyla (kötikle) anlar.¹⁸¹

Mevlânâ, insanın yanlış bir hüküm ve davranışta bulunmaması için hevâ ve hevesini kendisine vezir yapmamasını ister. Zira hevâ ve heves hırslarla doludur ve ilerisini görmeyip sadece ânı gözetler. Hâlbuki aklın gözleri ise işin sonunu gözetir.¹⁸²

Sonunda Mevlânâ, hevâ ve hevase uyararak yanlış yapmamak ve akabinde zararlı çıkmamak için şu uyarıda bulunmaktadır:

Hevâ ve hevesine uyarsan aklın-dimağın bozulur.¹⁸³

Hevâ ve heves lezzetlerinin hepsi hiledir, riyâdır.¹⁸⁴

Ey ömrünü yele veren, sarhoş musun sen?

Niceye dek bu hevâ ve hevase tapacaksın sen?¹⁸⁵

Eğer şehvet ve hevâ sevdasında koşacaksan, sana haber vereyim ki eli boş kalacaksın!¹⁸⁶

177 *Mesnevî*, c. III, s. 207-208, b. 2557-2558.

178 *Mesnevî*, c. II, s. 233, b. 2278.

179 *Mesnevî*, c. II, s. 174, b. 2273.

180 *Mesnevî*, c. III, s. 30, b. 374-376.

181 Emiroğlu, *Yanlış Düşünce ve Davranışlar Karşısında Mevlânâ*, İstanbul, 2002, s. 45.

182 *Mesnevî*, c. IV, s. 103, b. 1259-1261.

183 *Mesnevî*, c. V, s. 76, b. 906.

184 *Mesnevî*, c. VI, s. 325, b. 4094.

185 *Mecâlis*, s. 53.

186 *Rubâiler*, c. I, s. 65, Rubâi: 310.

Kendine gel de kargaya benzeyen nefsin ardından koşma. Çünkü o, seni mezarlığa götürür, bahçeye değil!¹⁸⁷

Akıl- nefis ilişkisinde, Celaleddin Rumî, nefsi aklın hedeflerine ulaşmasında engel olarak görmekte ve bu engelin de ancak nefsin terbiye edilmesiyle aşılacağını ifade etmektedir. Fakat aklın nefis karşısında savaşması da o kadar kolay değildir.¹⁸⁸ Nefis kendi evinde, aklın ise kendi yurdunda olmayıp garip olduğundan dolayı akla göre daha etkin olmaktadır.¹⁸⁹ Oysa aklın yeri fani dünya âlemi değil aşkın olanın yanıdır. Akıl bu dünyada aşkın olana ulaşmak için çaba harcamak zorundadır. Bu çabalardan biri de nefis engelini aşmasıdır. Tabi burada kastedilen cüz'i akıl değil, toza toprağa bulanmamış akıldır.¹⁹⁰

Mevlânâ aklın nefisle savaşını Mecnun'la devesi arasında geçen bir olayı örnek göstererek somut bir şekilde anlatır. Devesini süren Mecnun, Leyla'nın sevdasıyla kendinden geçince deve geri dönüp arkasında bıraktığı yavrusuna dönmeye çalışır; Mecnun ayılınca devesinin yönünü döndürür ve yolculuk veya yol alamama bu şekilde tekrarlar durur. Deve geride olan yavrusuna dönmek isterken Mecnun'da Leyla'sına kavuşmak istiyor. O, bu benzetmeyle nefsin hedefiyle aklın hedefinin tamamen zıt yönde olduğunu belirtmek ister. Bu zıt yönlü ilişkide Mevlânâ aklın nefsi terk etmesi gerektiğini Mecnun'un dilinden ifade eder.¹⁹¹ Zira nefis, aşagılık cinstendir, aşagılık âlemine gider!¹⁹²

Mevlânâ'ya göre Benî İsrail kavminin Allah'ı bırakıp öküzü kendilerine Rabb edinmeleri akli devre dışı bırakıp, hevâ ve heveslerine uyarak inat etmeleri (Mevlânâ'nın ifadesiyle eşeklikleri) yüzündendir.¹⁹³

Kendini beğenen, aklını herkesin aklından üstün gören, enaniyet sahibi kişinin aklını Mevlânâ kabul etmez.

Kendi aklını, benim aklımdan üstün görmüşsün ama şu kısa akıllıyı da nasıl görmüşsün; bir de onu söyle.

Çirkin kurt gibi üstümüze atılma; senin gibi, insanı utandıracak akla sahip olmaksızın, akılsız kalmak daha iyidir!

Çünkü aklın, insanlara ayakkabı olunca o akıl, akıl değildir, yılan ve akreptir.¹⁹⁴

187 *Mesnevî*, c. IV, s. 108, b. 1312.

188 *Mesnevî*, c. V, s. 315, b. 3877-3879.

189 *Mesnevî*, c. III, s. 207-208, b. 2556-2557.

190 *Mesnevî*, c. III, s. 266, b. 3263.

191 *Mesnevî*, c. IV, s.126, b. 1533-1543.

192 *Mesnevî*, c. IV, s. 218, b. 2704.

193 *Mesnevî*, c. III, s. 203-204, b. 2504-2507.

194 *Mesnevî*, c. I, s. 187, b. 2327-2329.

Mevlânâ Hâbil ile Kabil olayını anlatırken nefsi kavgaya benzetmekte ve metaforik bir ifadeyle nefse uyan aklı, karga kuyruğuna takılan akıl olarak anlatmaktadır.¹⁹⁵

Mevlânâ'ya göre kişi nefsin isteklerine uymakta serbesttir fakat aklın istediği şeyde mecburdur.¹⁹⁶

Aklın his ve hasselerimize yani duyu ve duygularımıza karşı tepkisini de aklın nefisle savaşı cümlesinden sayabiliriz. Mevlânâ'ya göre akıl ve duyu insan davranışlarını düzenleyen, insanı harekete geçiren iki temel faktördür. Akıl, işlerin sonunu araştırması yönüyle, Mevlânâ'nın ifadesiyle akar durur ve bu özelliğiyle değerlidir. Buna karşın duyu ıssı (sahibi) ise geçici heveslere aldandığı için olduğu yerde durur ve haliyle ilerleyemez. Akıl, insanı doğru yola götürmesi fonksiyonundan dolayı, sürekli gelişmeye açıktır. Duygu ise kendi dilediği şeyi gördüğünden dolayı akla zıt bir özellik taşımaktadır.¹⁹⁷

Mevlânâ'nın belirtmesine göre, aklını kullanmayan ahmak kişiler, dış görünüşlere takıldıklarından ve vakitlerini, tahminler ve varsayımlarla boşa harcadıklarından asıl gerçekler onların gözüne görünmemiş haliyle onlar asıl gaye ve hedeflerine ulaşamamışlardır.¹⁹⁸

Kısacası, Mevlânâ'ya göre, akıl ve duyu birbirine düşmandır ve Hz. Muhammed'le Ebu Cehil'lerin savaştığı gibi birbirleriyle sürekli savaş halindedirler.¹⁹⁹ Bu savaşta üstünlük ise aklın elindedir. Mevlânâ'ya göre duyu akla esirdir. Ona göre duyu ve düşünceler suyun yüzünü çerçöpün kapladığı gibi gönlü kaplar. Akıl, suyun yüzündeki çerçöpü giderir, suyu meydana çıkarır. Burada akıl, duyu ve düşüncelerin olumsuz etkisini giderdiği için gönülde gayba ait sırlar zuhur eder.²⁰⁰ Mevlânâ "hizmetkârın âkil olursa sana galip olan duygular da mahkûmun olur"²⁰¹ diyerek insanda aklın etkinliğinin artırılmasıyla istenen sonuca ulaşabileceğini vurgular.

Hiddet ve Şehvet

Mevlânâ'ya göre şehvet de aklın zıddıdır. Ona göre şehvet, şarap gibi akla perdedir. Şehvete ait ne varsa hepsi gözü, kulağı bağlar, örter. Şehvet insan

¹⁹⁵ *Mesnevî*, c. IV, s. 107-108, b. 1309-1313.

¹⁹⁶ *Mesnevî*, c. IV, s. 115, b. 1401.

¹⁹⁷ *Dîvân*, c. III, s. 495, b. 6473-6475. Bkz. Çelik, *Mevânâ'da Akıl-Aşk İlişkisi*, s. 13.

¹⁹⁸ *Mesnevî*, c. II, s. 4-5, b. 47 vd.; s. 88, b. 1150-1151; s. 208, b. 2717; s. 237, b. 3096.

¹⁹⁹ *Mesnevî*, c. II, s. 123, b. 1605.

²⁰⁰ *Mesnevî*, c. III, s. 148-149, b. 1824-1829.

²⁰¹ *Mesnevî*, c. III, s. 148-149, b. 1832.

aklının doğruyu bulmasına engeldir.²⁰² Mevlânâ “akıl bağlanmıştı da hevâ ve heves dilediğini işliyor; hâlbuki akıl işlemeliydi dileğini. Akıllar ayrına düşmüş sineklere dönmüş, hâlbuki akılların akılları başlarında olmalıydı”²⁰³ diyerek hevâ ve hevesin insanın aklını bağlayıcı bir unsur olduğunu dile getirerek akıllıların bu bağdan kurtulmaları gerektiğini ifade eder.

Hz. Mevlânâ, akılı *şehvetin* tersi olarak görüp, *şehvetin* çevresinde dönüp dolaşanda akıl olmadığını söyler.²⁰⁴ O, halkın akıllarının dünya işinde kıvrandır-durduğunu ama *şehvetten* geçmeyi hiç düşünmediklerini belirtir.²⁰⁵ O, bu konuda Hz. Peygamberin şu sözünü aktarır: “Gerçekten de Allah, melekleri yarattı, onlara akıl verdi; hayvanları yarattı, onlara *şehvet* verdi; Ademogullarını yarattı Onlara akıl verdi, *şehvet* de; kimin akılı *şehvetine* üst olursa meleklerden yücedir o; *şehveti* aklından üst olursa hayvanlardan daha aşağıdır.”²⁰⁶

Kötü birer huy olan kibir ve kinin doğmasının sebebi *şehvet*dir. *Şehvet*, insanı tuzağa düşürür, hataya sokar.²⁰⁷ İnsan, *şehvetine* uyunca kanadı dökülür, topal kalır; akıl devre dışı kalır ve birçok gerçekler ve güzellikler ondan kaçır gider.²⁰⁸

Mevlânâ, insanın *şehvetini* kontrol etmesini ister ve şöyle seslenir:

Ey yiğit, akıl, *şehvetin* zıddıdır... *şehveti* dokuyan akla akıl deme.

Şehvete mağlûp olana vehim de... vehim, halis akıllar altınının kalpidir.²⁰⁹

Mevlânâ, akıl ve *şehvet* ekseninde varlık türlerini üç kategoriye ayırarak açıklar. Birinci sınıf varlık türü, sırf akıldan ibaret olan meleklerdir ki, onların yaratılışı ibadet ve itaati gerektirir. İkincisi, hayvanlar sınıfıdır ki bunlar sırf *şehvet*dir. Kendilerini kötülükten alıkoyacak akılları yoktur, dolayısıyla sorumlulukları da yoktur. Üçüncü olarak akıl ve *şehvetten* oluşan zavallı insan kalır. Yarı melek, yarı hayvan; yarı yılan, yarı balıktır. Balık olan kısmı onu suya doğru çekiyor, yılan olan tarafı ise toprağa. Bunlar birbirleriyle keşmekeş içinde kavga etmektedirler. Akıllı, *şehvetine* galip gelen, meleklerden daha yüksek; *şehveti*, aklına galip olanlar ise hayvanlardan

202 *Mesnevî*, c. IV, s. 288, b. 3612-3613.

203 *Dîvân*, c. V, s. 182, b. 2067-2068.

204 *Mesnevî*, c. IV, s. 186, b. 2301.

205 *Mesnevî*, c. VI, s. 11, b. 119-120.

206 *Mesnevî*, c. IV, s. 122, b. 1497.

207 *Mesnevî*, c. III, s. 66, b. 818.

208 *Mesnevî*, c. III, s. 173, b. 2136.

209 *Mesnevî*, c. IV, s. 186, b. 2301-2302; c. III, s. 66, b. 819; s. 173, b. 2137.

daha aşağıdır.²¹⁰ Mevlânâ'ya göre melek bilgisiyle, hayvan da bilgisizliğiyle varlık serencâmının tehlikelerinden kurtulmuşken insanoğlu bu ikisi arasında keşmekeşte kalmıştır.²¹¹

Nefsânî şehvetin bir an önce arzusuna kavuşma isteğine karşın insanda onu kontrol eden akıldır. Akıl, iyi-kötü, hayır-şer, hak-bâtıl arasında mücadele verir ve seçim hakkını kullanır. Kaynağını ruhtan alan akıl nuru bu mücadeleden galip gelirse şehvet, akla tabi olur ve insan işlerin akıbetini görebilen nurânî akli ile hareket eder. Nurânî aklın şehvete mağlup olması durumunda ise akıl şehvetin emrine ram olur. Şehvet galebe çalınca akıl işlevsiz kalır.²¹²

Mevlânâ'ya göre manevi bir eğitimden geçmeyen, nefsinin kontrol altında tutmayan sıradan bir insanın akli çoğunlukla şehvetine yenik düşer. Bilinmelidir ki “her şehvet, şarap ve afyon gibi akla perde olup, akıllılar, onun elinden şaşırır gider. Şehvete ait ne varsa hepsi gözü, kulağı bağlar, örter”²¹³ ve haliyle insanı yanlışa sevk eder.

Hisler ve Hırslar

Duygu da insan aklının fonksiyonlarını bozarak insana çözümü imkânsız işler yaptırır. Mevlânâ duygularla, düşünceleri, duru suyun yüzündeki çerçöpe benzettir. Nasıl bu çöpler suyun yüzünü örtüyorsa duygu ve düşünceler de akli örterek aklın fonksiyonlarını engeller.²¹⁴ Hisler, yer yer, gerçeği görmeye engel, akla da perde olacağından insanı yanıltır.

Hisse ait gözüne toprak serp. His gözü, akla da düşmandır, dine de!²¹⁵

Mevlânâ'ya göre his nuru insanı yere çeker, Hak nuru ise Kevser ırmağına götürür. Çünkü diyor o, tutkularla algılanan âlem, çok aşağılık bir âlemdir. Allah nuru denizdir, duygu ise bir çiğ tanesi gibidir.²¹⁶

Mevlânâ, akli kör eden benlik ve ululuk isteğini akıllı insanın ayaklar altına alıp, onları merdiven yaparak göklere yükselmesini önerir. Benliğinden sıyrılan kişiler tatlılaşırlar, üfleyip ses çıkartılacak tatlı kamışa dönerler, anlayış ve olgunluk kazanırlar.²¹⁷

210 *Fîh*, ss. 122-123.

211 *Mesnevî*, c. IV, s. 122 vd., b. 1597 vd.

212 *Mesnevî*, c. V, s. 315, b. 3878.

213 *Mesnevî*, c. IV, s. 288, b. 3612-3613.

214 *Mesnevî*, c. III, s. 148-149, b. 1824-1828.

215 *Mesnevî*, c. II, 123, b. 1607-1609; c. VI, s. 227, b. 2873-2874.

216 *Mesnevî*, c. II, s. 99, b. 1294-1295; bkz. *Mesnevî*, c. VI, s. 249, b. 3150.

217 *Dîvân*, c. VI, s. 343, b. 3537; c. VII, s. 504, b. 6607, 6609; c. V, s. 97, b. 1113.

Hırslar, kişisel hesaplaşmalar veya ihtiraslar da aklın sağlıklı işlemesine engel oluştururlar. Kişi, hırsı yüzünden elindeki değerli imkânları bırakarak değersiz şeylerin peşine takılabilmektedir.²¹⁸ Yine kişi, hırsı yüzünden bazı imkânları, tıpkı avcı gibi, elinden kaçırabilmektedir.²¹⁹ “Hırs insanı kör, ahmak eder, bilgisiz bir hale sokar, ölümü kolaylaştırır”.²²⁰ Bundan dolayı “Hışmı, şehveti, hırsı terk etmek erliktir. Bu peygamberlik damarındır.”²²¹ Bu hırs ve istek dolu akıldan kurtulunca, şaşılacak yüz binlerce akıl görür.²²²

“İnsanı zayıflatan, alçaltan, sarartıp solduran tamahtır”²²³ ve “tamah, kişiyi yoldan çıkartır” diyen Mevlânâ, kişinin, günlünü hırstan ve tamahtan arındırmadıkça yüzünü yıkasa da ona bir faydasının olmayacağını, yine pislik ve yanlış içinde kalacağını²²⁴ belirtip; gözün, aklın ve kulağın saf olması isteniyorsa, o tamah perdesinin yırtılması gerektiğini vurgular.²²⁵

Kişinin hırsını frenlemesi ve öfkesini kontrol etmesi önemlidir. Ancak “Her bayağı akıl öfke zamanı yerinde durmaz!”²²⁶ Hırsını ve öfkesini ancak akıllı ve iradesi güçlü olanlar kontrol altında tutabilir.

Hayal ve Vehim

Hayaller gerçeğin yerini tutmaz ve bazen kendini gerçekmiş gibi sunarak aklın sağlıklı düşünmesine engel olur.²²⁷ Mevlânâ, körün malzemesinin gam artıran hayaller olduğunu söyler.²²⁸ Bazen insan hayalleri gerçekmiş gibi görür. Hülâsa o, yokları var görür.²²⁹ Mevlânâ insanın bu durumundan yakınır.

Hayallerden öyle libaslara büründün ki, neredeyse kötü zanlı sofestâilerle karışacaksın.²³⁰

218 *Mesnevî*, c. III, s. 24, b. 295.

219 *Mesnevî*, c. V, s. 64, b. 752.

220 Bundan dolayı Mevlânâ, haris kişilerle bir arada bulunmamayı tavsiye eder. Zira “uyuz canla düşüp kalkan can da uyuz olur gider.” (*Dîvân*, c. VI, s. 257, b. 2561; *Mesnevî*, c. V, s. 231, b. 2823. Bkz. *Dîvân*, c. VI, s. 257, b. 2561; c. I, s. 362, b. 3326; c. III, s. 36, b. 233; c. IV, s. 243, b. 2322.

221 *Mesnevî*, c. V, s.327, b.4026.

222 *Mesnevî*, c. IV, s. 291, b. 3649.

223 *Mesnevî*, c. V, s. 295, b. 3629.

224 *Dîvân*, c. II, s. 223, b. 1809.

225 *Mesnevî*, c. II, s. 44, b. 569-570, 573.

226 *Mesnevî*, c. V, s. 304, b. 3736.

227 *Fîh*, s. 12.

228 *Mesnevî*, c. II, s. 55, b. 722.

229 *Mesnevî*, c. II, s. 9, b. 107.

230 *Mesnevî*, c. VI, s. 174, b. 2184.

“Aptalca hayallerin aptal insana gelip çattığı”nı söyleyen Mevlânâ, onları kara geceye ve kurda benzettir.²³¹ “Cana âriz olan hayallere kapılıp gitmek yanlışta gitmektir.²³² Aklın bu tuzağa düşmemesi için gözün, ululuk sahibi Allah’ın sürmesiyle sürmelenmesi gerekir.²³³

Vehmi/kuruntuyu, gerçeği görmemizi engelleyen bir perde olarak gören Mevlânâ, kalbi zan, şüphe, vehim ve benlik gururu ile dolu olanları uyarır.²³⁴

Vehim²³⁵, insanı tehlikeli düşüncelere sevk eder, hiçbir hastalığı yokken onu hasta eder.²³⁶ Hatta akıllı adamı bile delirtebilir.²³⁷

Mevlânâ, vehim ve zannı akla arız olan bir tuzak veya afet olarak görür.²³⁸ Şehvete, hayal ve vehme iltifat edip aldanana akıl denmez. Vehim, hakiki akıl altınının sahtesidir. Vehimle akıl, mihenk olmadıkça meydana çıkmaz. Bunun için Mevlânâ her ikisinin de hemen mihenge vurulmasını ister. Bu mihenk de Kur’an’dır, Peygamberlerin halidir. Onun benzetmesine göre akıllı bir testere ikiye biçse o ateşteki altın gibi gülümser. Aklın önünde engel olan vehim âlemleri yakan Firavun, akıl ise canları parlatan, aydınlatan Musa’dır.²³⁹

Mevlânâ, bilindiği gibi, vehmin kendi başına kalınca yanılabilceğini fakat aklın devreye girmesiyle bu kuruntusunun yersiz olduğunu belirtir.²⁴⁰ O, vehmin insan aklını istenmeyen yönlere sürüklenme tehlikesi içerdiğini,²⁴¹ dağ gibi akılların bile vehim deniziyle hayal girdabına gark olduğunu söyleyip, bundan ancak yakîn erinin kurtulabileceğini sözlerine ekler.²⁴²

Haset ve Kibir

Haset, kıskançlık duygularıyla olan bir şeyi, kabullenmediği için aklın doğruyu onaylamasına engel olması bakımından kişide tehlikeli bir haslettir. “Bütün varlıklar âleminde, adamın hem kendine, hem başkalarına hasetten

231 *Dîvân*, c. VI, s. 346-347, b. 3565-3569, 3573.

232 *Mesnevî*, c. V, s. 50, b. 573.

233 *Mesnevî*, c. II, s. 9, b. 108-110.

234 *Rubâiler*, c. I, s. 17, Rubâi: 70; c. II, s. 256, Rubâi: 1239; *Mesnevî*, c. VI, s. 176, b. 2212-2213.

235 Bkz. Emiroğlu İbrahim; Altunya Hülya, *Örnekleriyle Mantık Sözlüğü*, s. 321 (Vehmiyât mad.)

236 *Mesnevî*, c. III, s. 128, b. 1579; *Dîvân*, c. VII, s. 359, b. 4635.

237 *Mesnevî*, c. III, s. 124, b. 1550; c. III, s. 5, b. 61; c. III, s. 57, b. 720.

238 *Mesnevî*, c. III, s. 126, b. 1558; bkz. c. III, s. 126, b. 1558-1561.

239 *Mesnevî*, c. IV, s. 186, b. 2304-2307; bkz. c. V, s. 217-218, b. 2649-2653, 2656, 2659-2660, 2662.

240 *Mesnevî*, c. III, s. 291, b. 3570; s. 140, b. 1720; s. 214, b. 2640- 2641.

241 *Mesnevî*, c. VI, s. 268, b. 3392.

242 *Mesnevî*, c. V, s. 217-218, b. 2654, 2657.

daha fazla ziyan veren başka bir şeyin olmadığı”²⁴³’nı söyleyen Mevlânâ, hasedi, dermanı bulunmayan bir hastalık, hasetçiyi ise gerçeği görmeyen, görse de onu teslim etmeyen marazi bir tip olarak tanıtır,²⁴⁴ haset ve hasetçinin kötülüğünü uzunca anlatır.²⁴⁵

Haset duygusunun düşünce ve kararlarında akli nasıl olumsuz etkilediği ile ilgili Mevlânâ’da bol örnekle karşılaşırız.²⁴⁶ Akli etkileyip, insanı yanlış sevk etmede güçlü bir etken olduğundan dolayı Mevlânâ, hasetçilere eteği kaptırmamak gerektiği, zira onların, insanı aldattığı, arkadan hançerlediği, aşağılara çektiği uyarısında bulunur.²⁴⁷

Mevlânâ, kibrin de insanı hakikati kabul etmeye karşı akli frenlediğini,²⁴⁸ dolayısıyla yanlış düşünce ve davranışa sevk ettiğini belirtir. O, bütün kızgınlıkların kibirden koştüğünü söyleyip, yanlış yapmamak için insanın, kibri ve ululuğu ayaklarının altına almasını ister.²⁴⁹

Mevlânâ aklın önündeki engeller konusunda insanın uyanık olması, duygu ve düşüncelerinin esiri olmaması gerektiğini öğütler. Vehim ve taklitten kurtulan, gaflete dalmayan, şehvetinin esiri olmayan, benlik sevdasına kapılmayan aklın akıbeti önceden göreceğini belirtir.²⁵⁰

Sonuç

Mevlânâ, *akıl* kavramını eserlerinde geniş boyutta ve kritiğe tabi tutarak ele almaktadır.

Aklın önemi, fonksiyonu ve çeşitli alanlarda oynadığı rolünü uzunca anlatmasına rağmen Hz. Mevlânâ sonuçta aklın sınırlı, eksik ve yetersiz olduğu fikrinde ısrar eder. Mevlânâ’nın akıl konusundaki eleştirileri, aklın, mahiyeti gereği ilahî yolculukta insanı engelleyici rol oynamasından kaynaklanmaktadır. Çünkü akıl sınırlı bir yetiye sahiptir ve akıllar değişkenlik göstermektedir. Akıl, kendi yetki ve faaliyet alanını aştığında yanılması kaçınılmazdır. O aklın yetersizliğinin en bariz örneklerinin metafizik alanda

243 *Dîvân*, c. VI, s. 305, b. 3109.

244 *Mesnevî*, c. II, s. 86, b. 1126-1129.

245 *Mesnevî*, c. IV, s. 216, b. 2675-2679; *Dîvân*, c. V, s. 273, b. 2551-2552.

246 Bkz. *Dîvân*, c. II, s. 309, b. 2539-2542; *Mesnevî*, c. I, s. 34, b. 431; *Mektuplar*, s. 200, Mektup: CXXXIII.

247 *Dîvân*, c. VI, s. 305, b. 3107-3113. Mevlânâ’nın haset üzerinde, hem sert hem de dokunaklı bir şekilde bu kadar çok durması, Hak dostu ve yoldaşı Şems’in ölümünün “haset”ten kaynaklanacağını sezmiş olabileceğini akla getirmektedir.

248 *Mesnevî*, c. I, s. 260, b. 3246.

249 *Dîvân*, c. IV, s. 84, b. 717-718.

250 *Mesnevî*, c. III, s. 178, b. 2198.

olduğunu söyler. O alan aklın değil, aşkın hüküm sürdüğü alandır. Haliyle ona göre mutlak hakikati idrakte akıl yeterli değil, aşk gereklidir.

Mevlânâ'ya göre akıl nasıl kullanılmalıdır? Makalemizin başlığına ve sorusuna verilecek en kısa cevap "akıl iyi kullanılmalıdır!" olacaktır. Aklın iyi kullanılması sayesinde kişi;

- Olayların sonuçlarını daha başındayken kestirebilir,
- Gerçek nedeni bulmaya çalışır,
- Temyiz gücünü geliştirir,
- Sorular sorar, cevaplar ve çözümler arar,
- Başkalarının deneyim ve birikimlerinden yararlanır,
- Ölçülü ve tutarlı konuşur, ikna gücü gelişir,
- İyi bakma, dikkat etme, ihtiyatlı olma, iyi inceleme gücü kazanır,
- Suça meyletmez, hatada ısrar etmez,
- Bilgiye ve mantık ölçülerine uyma, yanlışlara düşmeme hassasiyetini geliştirir,
- Aklın önündeki engel ve tuzakları fark eder. Bu engel ve tuzaklar ise cehalet, zan, gaflet, taklit, acelecilik, tahammülsüzlük, nefse uyma, hiddet ve şehvet, hisler ve hırslar, hayal ve vehim, haset ve kibir şeklinde tespit edilmiştir.

Aklı iyi kullanmamak ise, aklın önündeki bu engel ve tuzakları bilip bunları dikkate almamak demektir.

Akıl nimetini iyi kullananlar kazançlı, onu kötü kullanan veya önündeki tuzaklara düşürenler ise zararlı çıkacaktır.

Öz

Mevlana'ya Göre Akıl Nasıl Kullanılmalıdır?

Mevlânâ, eserlerinde, akıl kavramını geniş boyutta ve kritiğe tabi tutarak ele almaktadır. Akılın aşk sahasında ve metafizik âlemden yetersiz olduğunu her fırsatta dile getirmesine rağmen yer yer aklın önemini vurgulamayı ihmal etmez. Akıl, Allah'ın iki âlemden de önce yarattığı yüce bir varlıktır. Akıl kılavuzdur; ön açar, yol gösterir; anlar, beller, hatırlar ve tanır. O, insanı yanlıştan, eğriden ve kötüden men eder. Bu gibi önemli fonksiyonundan dolayı akıl dinin esasıdır.

Varlıkta asıl olan Hakk'ı bulmaktır. Bunun vasıtaları ise akıl, aşk, bilgidir. Ancak, Akılın gücü sınırlı olduğundan, Mutlak hakikati idrakte akıl yeterli değil aşk gereklidir. Akıl gölge, aşk güneş mesabesindedir.

Aklı iyi kullanmanın gereği ve önemi üzerinde duran Mevlânâ, daima akli ve dini kılavuz edinme tavsiyesinde bulunur. Verdiği örneklerden, aklını iyi kullananların ve kullanmayanların özellikleri açığa çıkmaktadır.

Aklı iyi kullanmak için onun önündeki engelleri tanımak ve bunların aklın sağlıklı düşünmesine nasıl tuzak oluşturduklarını bilmek gerekir. Cehalet, zan, gaflet, taklit, acelecilik, tahammülsüzlük, nefse uyma, hiddet ve şehvet, hisler ve hırslar, hayal ve vehim, haset ve kibir gibi engel ve tuzakları bilip bunlara karşı dikkatli olmak akli iyi kullanmanın göstergesidir.

Aklı iyi kullanmama ise, aklın önündeki bu engel ve tuzakları bilip bunları dikkate almamak demektir.

Anahtar Kelimeler: Mevlânâ, akıl, aşk, akli kullanma, akli iyi kullanmama, yanlış

Abstract

How the Reason Should be Used According to Mawlana?

In his works, Mawlana deals with the concept of intellect on a wide scale by subjecting it to criticism. Although it expresses in every occasion that the reason is inadequate in love and metaphysical universe, in some places it does not neglect to emphasize the importance of the reason. The reason is a supreme being that God created before the two universes. The reason is guiding; opens, guide, understanding, memorises, remembers and recognises. It is the preventer man from guilty, wrongdoing and bad situations. Because of such an important function, the reason is the bases of religion.

It is essential in existence to find the Hakk. The means of this are reason, love, and knowledge. However, as the reason is limited, in gaining the perception of the absolute truth the reason is not enough, and love is necessary. The reason is like shadow and love is like the sun.

Mawlana, standing on the point of good use of reason, he always advices to acquire both the reason and religion as a guide. From the examples he gives, the features of those who use the reason and those who do not use it are obvious.

In order to use the reason properly, it is necessary to know the obstacles in front of it and to know how they are trapped in thinking healthy reasons. Knowing and being careful about the obstacles and traps such as ignorance, suspicion, gaffing, imitation, haste, intolerance, breathing, fury and lust, feelings and ambitions, imagination and delusion, envy and arrogance are signs of good use of intelligence.

If you do not use it well, it means knowing these obstacles and traps in front of your reason and ignoring them.

Keywords: Mawlana, Reason, Love, to use reason, to not use of reason in good, mistake.

Kaynakça

- Cevizci, Ahmet, *Felsefe Sözlüğü*, İstanbul, 2002.
- Çankı, Mustafa Namık, *Büyük Felsefe Lûgatı*, İstanbul, 1955.
- Çelik, Zuhal, *Mevlânâ'da Akıl-Aşk İlişkisi*, Deü Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2006 (Basılmamış YL Tezi, Danışman: Prof.Dr. İbrahim Emiroğlu).
- Emiroğlu, İbrahim, *Sûfi ve Dil*, İstanbul 2005.
- ———, *Yanlış Düşünce ve Davranışlar Karşısında Mevlânâ*, İstanbul, 2002.
- ———, İbrahim, *Mantık Yanlıları*, Ankara 2006.
- ———, İbrahim; Altunya Hülya, *Örnekleriyle Mantık Sözlüğü*, İstanbul 20018.
- Göztepe, Yüksel, "Mevlânâ Celâleddin Rumî'nin Akla Eleştirel Bakışı", *Tasavvuf Mevlânâ Özel Sayısı*, Ankara 2005.
- Kur'an-ı Kerim.
- Küçük, Osman Nuri, *Fîhi Mâ Fîh Ekseninde Mevlânâ'nın Tasavvuf Görüşleri*, Konya, 2006.
- Mevlânâ Celâleddin Rûmî, *Mektuplar*, Çev. ve Haz.: A. Gölpınarlı, İstanbul, 1963.
- Mevlânâ Celâleddin Rûmî, *Mecâlis-I Seb'a*, çev. ve Haz. Abdülbâki Gölpınarlı, Konya 1965.
- Mevlânâ Celâleddin Rûmî, *Rubâiler-II*, Çev. Nuri Gençosman, M. E. B. Yay., İstanbul, 1974.
- Mevlânâ Celâleddin Rûmî, *Fîhi Mâ Fîh*, Çeviren: Meliha Ülker Anbarcıoğlu, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1990.
- Mevlânâ Celâleddin Rûmî, *Mesnevî*, Çev. Veled İzbudak (M.E.B. Yayınları), İstanbul, 1991.
- Mevlânâ Celâleddin Rûmî, *Dîvân-ı Kebîr*, çev. Ve haz. Abdülbâki Gölpınarlı, Ankara 1992.
- Yakıt, İsmail, "Mevlânâ'da Akıl ve Aklın Kritiği", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 3, Isparta, 1996.